

HEMZE'NİN “ ‘İLMU RESMİ'L-MASÂHİF” VE KIRAÂTTEKİ YERİ*

Alaadin SALEH**
Ali BULUT***

Öz

Bu çalışmanın amacı, hemze konusunu ele alarak hemzenin yazı (‘İlmü Resmî'l-Masâhif) ve kıraatteki önemini ortaya koymak; bu bağlamda İmâm Hamza ve İmâm Hişâm'ın hemze ile ilgili mütevâtir kıraâtlerinin usûlünü ayrıntılı olarak izah etmektir. Çalışmada ele alınan diğer bir husus ise, “el-Mushafu'l-İmâm”da hemzeye ilişkin takip edilen yazım metodudur. Söz konusu metota göre hemzenin yazılış şekli; “Hatt-ı Kıyâsî” ve “Hatt-ı Istilâhî”, buna bağlı olarak da okunuşu şekli “Tahfif-i Kıyâsî” ve “Tahfif-i Istilâhî” olarak ikiye ayrılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hemze, İmam Hamza, İmam Hişâm, Tahfif-i Kıyâsî, Hatt-ı Kıyâsî, Tahfif-i Istilâhî, Hatt-ı Istilâhî.

The Importance of Hamzah in Writing (‘İlm Al-Rasm) and ‘İlm Al-Qira’ah

Abstract

The aim of this study is to highlight the issue of hamzah and analysis comprehensively the mutawatir method (Usul) of Qur’an recitation (Qira’ah) of Imam Hamza and Imam Hisham in terms of hamzah. In other words, this study explains the importance of hamzah both in writing (‘İlm al-Rasm) and recitation of Qur’an (‘İlm al-Qira’ah). In the thesis, the writing method of hamzah which is followed by “al-Mushafu al-Imam” is also highlighted. This method divides the writing style of hamzah as “al-Hatt al-Qiyasi” (regular writing) and “al-Hatt al-

* Bu makale, Süleyman Demirel Üniversitesi BAP tarafınca desteklenen 4472-YL1-15 nolu projeyi oluşturan Yüksek Lisans tezinden bir bölümün projenin yayınlanması çerçevesinde gözden geçirilmiş halidir. Bu bağlamda söz konusu projeyi destekleyen Süleyman Demirel Üniversitesi BAP koordinasyon birimine teşekkürü bir borç biliriz.

** Okutman, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur’ân-ı Kerim Okuma ve Kıraât İlmi Anabilim Dalı, alaadinsaleh@sdu.edu.tr.

*** Yrd. Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, alibulut@sdu.edu.tr.

Istilahî” (irregular writing) as a result of which it dives reciting style into “al-Tahfif al-Qiyasi” and “al-Tahfif al-Istilahî”.

Key Words: Hamzah, Imam Hamza, Imam Hisham, al-Tahfif al-Qiyasi, al-Hatt al-Qiyasi, al-Tahfif al-Istilahî, al-Hatt al-Istilahî.

GİRİŞ

Arapça’da هَمَزُ الشيء أي: ضَعَطُتُهُ “bir şeyi dar bir yere kıstırıp sıkıştırmak” anlamına gelmektedir.¹ Elifbâ ve ebcet tertiplerinde ilk sırada yer alan hemze müstakil bir harftir. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî’nin (ö.175/792) ifadesine göre “*Aslında Arap alfabesinde yirmi dokuz harf vardır ki yirmi beşi belirli alan ve sahih mahrece sahiptir. Diğer dördü ise (vâv, yâ, elif ve hemze), gerçek bir mahrece dayanmaksızın cevfi boşluğundan çıkmaktadır.*”² Sîbeveyhi (ö.180/797), “*Asıl Arap alfabesi şu yirmi dokuz harften oluşmaktadır: el-hemzetu, el-elifu, el-hâ’u...*”³ diyerek Arap alfabesindeki harf sayısı açısından el-Ferâhîdî’nin görüşünü desteklemektedir.

Hemzenin mahrecine gelince, Sîbeveyhi, Mekî b. Ebî Tâlib (ö.437/1045) ve ed-Dânî gibi âlimler, hemzeyi boğazın en alt bölgesinden (Aksa’l-Halk, Avvelu’s-Sadr) çıkan, harflerin ağza en uzak olanı diye tanımlamaktadırlar.⁴ el-Halîl b. Ahmed ve onu takip edenler ise onu elif, vav ve yâ harflerine benzer bir şekilde gerçek bir mahrece dayanmaksızın boğaz boşluğundan çıkan (cevfi ve havaî) bir ses olarak görmektedirler.⁵ Modern Arap dilcilerin bazıları, hemzenin mahreci ile ilgili kıraât ve dil âlimlerinin mezkûr görüşlerini teyit etmektedirler. Diğer bir grup ise nefes borusunun ağzı القصبة الهوائية olduğunu söylemektedir.⁶ Nitekim Dr. Mahmûd es-Se‘rân hemzenin mahrecini gırtlak الحنجرة olarak belirtirken,⁷ Dr. İbrâhîm Enîs onun, gırtlaktaki ses kırımları الحبال الصوتية olduğu görüşüne sahiptir. Çünkü hemze sesi çıkarılırken,

¹ Bkz. el-Kastalânî, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Ebî Bekr, *Letâifu’l-İşârât li Funûni’l-Kirâat*, (Thk. Merkezu’d-Dirâsâti’l-Kurâniyye), Suudi Arabistan Krallığı, Evkaf ve İrşat Bakanlığı Yayınları, Medine-i Munevvere, 1434, c. II, s. 815; Tarabîh, Edmâ, *Mu‘cemu’l-Hemze*, Mektebetu Lubnan Nâşirûn, I. Baskı, Beyrut, 2000, s. 1.

² el-Ferâhîdî, Ebû ‘Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitabu’l-‘Ayn*, (Thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmurâî), Silsiletu’l-Me‘âcim ve’l-Fehâris, Bağdat, ts., c. I, s. 57.

³ Sîbeveyhi, Ebû Bişr ‘Amr b. ‘Usman b. Kanbar, *el-Kitâb*, (Thk. ‘Abdu’s-Selâm Hârûn), Mektebetu’l-Hâncî, III. Baskı, Kahire, 1408/1988, c. IV, s. 431.

⁴ Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, c. IV, s. 433; ed-Dânî, Ebû ‘Amr ‘Usman b. Sa‘îd, *et-Tahdîd fi’l-İtkâni ve’t-Tecvid*, (Thk. Gânim Kaddûri el-Hamd), Dâru ‘Ammân, I. Baskı, ‘Ammân, 1421/2000, s. 102; Mekî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *er-Ri‘âye li Tecvidi’l-Kirâ’e ve Tahkiki Lafzi’t-Tilâve*, (Thk. Ahmed Hasan Ferhât), Dâr ‘Ammân, III. Baskı, ‘Ammân, 1417/1996, s. 145; Durmuş, “*Hemze*” md., D.İ.A., c. XVII, s. 190.

⁵ el-Ferâhîdî, *Kitabu’l-‘Ayn*, c. I, ss. 52-57. Ayrıca Bkz. İsmail Durmuş, “*Hemze*” md., D.İ.A., 1998, c. XVII, s. 190.

⁶ en-Nu‘aymî, Sa‘îd, *ed-Dirâsâtu’l-Lehciyye ve’s-Savtiyye ‘inde İbni Cinnî*, Dâru’r-Raşîd li’n-Neşr, Bağdat, 1980, s. 304.

⁷ es-Se‘rân, Mahmûd, *İlmu’l-Luga*, Dâru’n-Nehdati’l-‘Arabiyye, Bayrut, ts., s. 157.

gırtlaktaki ses kırışları kapanarak havanın sıkıştırılıp hapsedilmesine ve sesin kesilmesine sebep olur. Ses kırışlarının birden açılıp sıkışan havanın hücum etmesiyle sert bir ses işitilir ki bu gerçek hemze sesidir.⁸ Modern Arap dilcilerinin bu görüşlerini selef âlimlerinin görüşleri ile kıyasladığımız takdirde bütün vasıfların aynı çerçevede olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü "gırtlak", "gırtlaktaki ses kırışları" ve "nefes borusunun ağzı", منطقة الحلق boğaz bölgesi başlığı altında yer almaktadır.⁹

Hemzenin sıfatlarına gelince, Sîbeveyhi, Mekkî ve İbnu'l-Cezerî başta olmak üzere selef kıraât ve lûgat âlimleri hemzenin cehr, şiddet, istifâle, infitâh ve ismât sıfatlarına sahip olduğunu ifade etmektedirler.¹⁰ Modern Arap dilcilerinden Dr. Husâm en-Nu'aymî ve onu destekleyen dilciler, hemzenin, "cehr" sıfatı dâhil olmak üzere yukarıda zikredilen sıfatlarını da kabul etmektedirler.¹¹ İbrâhîm Enîs ve Mahmûd es-Se'rân gibi diğer dilciler ise hemzenin, "cehr" sıfatı haricindeki bütün sıfatlarını kabul etmektedirler. Onlara göre hemze ne "mehmûs" ne de "mechûr" bir harftir. Çünkü cezimli hemzeyi telaffuz etmeye çalıştığımızda gırtlaktaki ses kırışları kapanır ve kapanması nedeniyle ses ve nefes mahrecin içinde hapsolür. Fakat nefesin hapsolme sırasında "ses kırışlarının titremesi" hissedilmez. Bilindiği gibi bir harf "cehr" sıfatına sahip olmak için onun mahrecinde nefesin hapsolme esnasında ses kırışlarının titremesi şarttır. Netice itibarıyla bu gruba göre hemze, ne nefes akıp "mehmûs" bir harf ne de nefesin hapsolmesiyle birlikte ses kırışları titreyip "mechûr" bir harf olmaktadır.¹²

1. Hemzenin " 'İlmu Resmi'l-Masâhif"teki Yeri

Hz. Osmân, Hz. Ebu Bekir döneminde cem'edilen Mushafı çoğaltmak ve çeşitli bölgelere göndermek amacıyla sahâbenin meşhûr kurralarını kapsayan bir komisyon kurmuştur. Söz konusu komisyon Kur'ân'ın kelime ve harflerinin yazılışı hususunda özel bir metot izlemiştir. Bu metoda kıraât âlimleri tarafından "Resmu'l-Masâhif" ismi verilmiştir. Bu ilim dalıyla ilgili eserlerde Kur'ân-ı Kerîm yazısı "Hatt-ı İstilâhî" ve "Hatt-ı Kıyâsî" şeklinde iki kısımda incelenmiştir.¹³ "Hatt-ı Kıyâsî", bir kelimenin telâffuz edildiği gibi genel yazı/hat kurallarına uymak suretiyle yazılmasıdır.¹⁴ "Hatt-ı İstilâhî" ise mushafın özel

⁸ Enîs, İbrâhîm, *el-Asvâtu'l-Lugaviyye*, Mektebetu Nehdati Mısr, Kahire, ts., s. 77.

⁹ en-Nu'aymî, *ed-Dirâsâtu'l-Lehciyye ve's-Savtiyye*, s. 304.

¹⁰ Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, c. IV, ss. 433-436; İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *en-Neşr fi'l Kıraâti'l-'Aşr*, c. I, ss. 202-203; Mekkî, *er-Ri'âye*, s. 117,123,124,145.

¹¹ en-Nu'aymî, Husam, *Asvâtu'l-'Arabiyye beyne't-Tehavvuli ve's-Sebât*, Menşûrât Cami'atu Bağdat, Bağdat, ts., s. 28.

¹² Bkz. Enîs, *el-Asvâtu'l-Lugaviyye*, s. 77; es-Se'rân, *'İlmu'l-Luga*, s. 157.

¹³ ed-Dabbâ', 'Alî b. Muhammed, *Semîru't-Tâlibîn fi Rasmi'l-Kitâbi'l-Mubîn*, Kuveyt Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Kuveyt, ts., s. 44.

¹⁴ ed-Dabbâ', *Semîru't-Tâlibîn*, s. 44.

imlâ özellikleri ve harfler arasında ziyade, hazf, ibdâl, fasl ve vasl gibi halleri konu alır. “Hatt-ı İstılâhî” ile “Hatt-ı Kıyâsî” arasında hangi kelimelerde farklılık olduğu ve bu farklılığın hikmetini gösteren ilim dalına “İlmü Resmî'l-Masâhif” denir.¹⁵

Yazıdaki Hemze Anlayışının Gelişmesi

Hiz. Osmân'ın danışmanlığı altında yazılan mushaflarda, Hiz. Peygamber (s.a.v)'in önünde yazılan السواد/(siyah mürekkeple yazılan harfler) haricinde nokta, hareke, âyet sonu işareti, cüz sonu, uzatma, hizib başlangıç işareti ve hemze yoktu.¹⁶ Dolayısıyla elif şekli hem hemzeye hem de elife işaret eden bir sembol olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde vâv ve yâ harfleri hemze sûreti (kursiyyu'l-hemze) olabilmektedir. Hicrî birinci asrın ikinci yarısında Ebu'l-Esved ed-Dü'elî (ö.69/688) ve onun iki öğrencisi Nasr b. 'Âsım el-Leysî (ö.89/708) ve Yahya b. Ya'mer el-Basrî (ö.90/709)'in katkılarıyla hareketlerin noktalaması başlamıştır.¹⁷ Hemze genelde vasıl ve kat' olmak üzere ikiye ayrılır. Hemze-i kat', söylenişte önüyle sonunu kesip ayırdığı (kat', fasl) için bu adı alan, kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilen ve her zaman telaffuz edilen hemzedir. Noktalama sistemi başladıktan sonra Mushaf hattatları hemzeyi belirtmek için sarı nokta kullanmışlardır. Hemzenin sûreti (desteği/kürsüsü)¹⁸ elif ise elifin üzerine sarı; hemzenin harekesi fetha ise sarı noktanın üzerine; damme ise elifin önüne ve kesra ise elifin altına kırmızı nokta koymuşlardır.¹⁹ Hemze cezimli ise الجزة/kırmızı çizgi ile cezimli olduğunu belirtmişlerdir.²⁰ Hemzenin desteği vâv veya yâ olduğunda aynı şekilde hemze için sarı, hareke için ise kırmızı nokta kullanmışlardır.²¹ Arapların o dönemdeki yazma şartlarına bağlı olarak aynı kelimeye aynı harfin yan yana tekrarı mekruh görülmüştür.²² Dolayısıyla bir hemze ile elif yan yana geldiğinde o iki harften birinin sûreti yazılmaktadır. Meselâ: (ءآ) kelimesi Hiz. Osmân'ın çoğalttığı mushaflarda râ ve elif ile (آء) şeklinde yazılmıştır.²³ Elif ve hemze aynı şekle sahip olduklarından dolayı bu iki harfin yalnızca biri yazılmıştır. Başka bir ifade ile hemzenin desteği yazılmamıştır. Noktalama sisteminde sûreti olmayan hemzeye sarı nokta ile işaret

¹⁵ Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakatu'l-Mufessirîn*, Bilmen Yayın., İstanbul, 1973, c. I, s. 27.

¹⁶ Bkz. ed-Dânî, Ebû 'Amr 'Usman b. Sa'id, *el-Muhkem fî Nakt'l-Masâhif*, (Thk. 'Azze Hasan), Dâru'l-Fikr, II. Baskı, Şam, 1418/1997, s. 2.

¹⁷ Bkz. ed-Dânî, *el-Muhkem*, ss.4-6.

¹⁸ Hemze, Arapça alfabesinde bir harf olup kendine ait özel bir şekil olmadığından yazıda elif, vâv veya yâ desteğe ihtiyacı vardır. Bu desteğe “kursiyyu'l-hemze” veya “sûretu'l-hemze” denilmektedir.

¹⁹ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 124.

²⁰ ed-Dânî, *el-Muhkem*, ay.

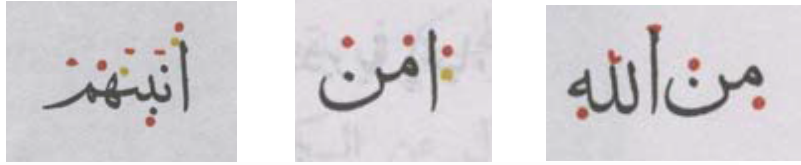
²¹ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 128.

²² Ebû Dâvûd, Suleyman b. Necâh, *Muhtesaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, (Thk. Ahmed Şîrbâl), Kral Fehd Akademisi, I. Baskı, Medîne-i Munevvere, 1421/2001, c. II, s. 86.

²³ Ebû Dâvûd, *Muhtesaru't-Tebyîn*, c.III, s. 496.

edilmiştir.²⁴ Ayrıca bir kelimedede yan yana bulunan ve aynı harekeye sahip olan hemzelerin birinin kürsüsü yazılıp diğeri hafzedilmiştir.²⁵ Meselâ: (ءَأَنْذَرْتَهُمْ) kelimesinde, yazıda yok edilen hemzenin yerine ve tespit edilen hemze sûretinin üzerine sarı nokta konulup hareketlerine göre kırmızı nokta yazılmıştır.²⁶ Zira (أَوْثَيْنُكُمْ) ve (أَنْتَا) gibi kelimelerde, yan yana gelen ve harekesi farklı olan hemzeler farklı desteğe/kürsüye sahip olduklarından o kürsünün üzerine sarı nokta yazılmıştır.²⁷ Buna benzer bir şekilde hemzenin harekesi tenvin (iki fetha, iki damme veya iki kesra) olduğunda hemze sûretinin üzerine sarı nokta konulmasıyla, o kürsünün üzerine, önüne veya altına iki kırmızı nokta yazılmıştır.²⁸

Hemze-i vasıl, geçiş halinde söylenmeyerek kendinden öncesiyle sonrasını bitiştiirdiği (vasl) için bu adı almıştır. Söz konusu hemze kelime başlarında bulunur ve yalnızca cümle başında telaffuz edilir. Hemze-i vasıl sadece elifi kürsü/destek olarak kabul etmek sûretiyle, bir önceki harfin harekesi fetha ise üzerine, damme ise ortasına ve kesra ise altına الْجَزَّةُ/ kırmızı çizgi konularak hemze-i vasıl olduğu tespit edilmiştir.²⁹ Aşağıdaki üç fotoğraf da bu konunun izahında yardımcı olabilir:

30

Hicrî ikinci asrın başlarında bu renk ve nokta karışıklığını gidermek üzere mahreç yakınlığı nedeniyle küçük 'ayn başı (ء) hemze-i kat' işareti olarak el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî tarafından icat edilmiştir.³¹ Hemze-i vasıl ise, (وصل) kelimesindeki (ص) sâd harfin başını hemze-i vasılın üzerine yazılarak ona işaret edilmiştir.³²

²⁴ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 121.

²⁵ Ebû Dâvûd, *Muhtesaru't-Tebyîn*, c. II, s. 86.

²⁶ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 96.

²⁷ Bkz. ed-Dânî, *el-Muhkem*, ss. 105-108.

²⁸ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 144.

²⁹ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 84.

³⁰ ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 36.

³¹ Tarabîh, *Mu'cemu'l-Hemze*, s. 1.

³² Durmuş, "Hemze" md., *D.İ.A.*, c. XVII, s. 193.

Hemzenin Yazım Kuralları

Hemze-i vasıl daima elif desteği üzerine yazılırken, hemze-i kat‘ satır üzerine veya illet harflerinin desteği üzerine yazılır.³³ Hemze-i kat‘in yazım kurallarını, ابتدائية/kelimenin başında, متوسطة/kelimenin ortasında ve متطرفة/kelimenin sonunda olmak üzere üç kısımda anlatılır.

1.2.1. Kelime Başında Hemze (الهمزة الابتدائية)

Hemze kelimenin başında olduğunda harekesine önem vermeksizin daima elifi kürsü olarak kabul etmektedir. Hemze fethalı veya dammeli ise (ء) hemze işareti elifin üzerine, kesralı ise elifin altına yazılmaktadır. Arapça’da cezim ile başlamak mümkün olmadığından kelimenin başında hemzenin cezimli olması söz konusu değildir. Bunun yanı sıra kelimenin başındaki hemze ile kelimenin aslından olmayan zâid harfler bitiştiğinde, hemze daima elif desteği üzerine veya altına yazılmaktadır. Zâid harfler (سألتمونيها) cümlesindeki harflerdir. Buna örnek olarak: (هَأَنْتُمْ)³⁴، (سَأَصْرَفُ)³⁹، (فَلَأَمِّه)³⁸، (لِإِيْلَافِ)³⁷، (فَأَنْكِ)³⁶، (أَفَأَنْتِ)³⁵ gibi kelimeler gösterilebilir.

1.2.2. Kelime Ortasında Hemze (الهمزة المتوسطة)

Kelimenin ortasındaki hemzeyi: cezimli ve harekeli olmak üzere iki kısma ayırabiliriz:

a. Hemzenin kendi harekesi cezim ise, önündeki hareke (bir önceki harfin harekesi) cinsinden illet harfi desteği üzerine yazılır. Başka bir ifade ile kendi cezimli önündeki fethalı ise hemze elif, önündeki dammeli ise vâv, önündeki kesralı ise yâ desteği üzerine yazılır. (Meselâ، (لَا يُؤْتُونَ)⁴²، (أَنْبِيَهُمْ)⁴¹، (الْبَاسِ)⁴⁰ gibi).

b. Hemze harekeli ise, kendi harekesi kesra, damme veya fetha olabilir. Hemzenin harekesi kesra ise ((سَلِّ))⁴⁴، (فَلَا تَبْتَسِ)⁴³ ibarelerinde olduğu gibi) yâ desteği üzerine yazılır. Hemzenin kendi harekesi damme ise, önündeki kesralı olmadığı müddetçe ((يَذُرُّكُمْ))⁴⁵ kelimesinde geçtiği gibi) vâv desteği üzerine

³³ Bkz. ed-Dâni, Ebû ‘Amr ‘Usman b. Sa‘id, *el-Mukni‘ fi Ma‘rifeti Mersûmi Masâhifi Ehli‘l-Emsâr*, (Thk. Nûra Fehd el-Humeyyid), ed-Dâru‘t-Tedmuriyye, I. Baskı, Riyad, 2010, ss. 419-435; Ebû Dâvûd, *Muhtesaru‘t-Tebyîn*, c. I, ss. 42-55.

³⁴ Âl-i İmrân, 3/66.

³⁵ Yûnus, 10/42.

³⁶ Mâide, 5/128.

³⁷ Kurayş, 106/1.

³⁸ Nisâ, 4/11.

³⁹ A‘râf, 7/146.

⁴⁰ Ahzâb, 33/18.

⁴¹ Bakara, 2/33.

⁴² Nisâ, 4/52.

⁴³ Hûd, 11/36.

⁴⁴ Bakara, 2/108.

⁴⁵ Şûrâ, 42/11.

yazılır. Fakat (سُنْفُرُكَ)⁴⁶ve (يُنْبِتُكَ)⁴⁷ gibi kelimelerde hemze dammeli önündeki kesrali ise, yâ desteği üzerine yazılır. Ayrıca, Hemzenin harekesi fetha olup önündeki kesrali veya dammeli olmadığı müddetçe ((أُنْسَأُكُمْ)⁴⁸ kelimesinde geçtiği gibi) elif desteği üzerine yazılır. Fakat fethalı hemzenin önündeki harfin harekesi damme ise ((يُؤَدُّه)⁴⁹ gibi), o zaman vâv desteği üzerine; önündeki harfin harekesi kesra ise ((بِالْخَاطِئَةِ)⁵⁰ ibaresinde olduğu gibi), yâ desteği üzerine yazılır. Ayrıca, hemze harekeli önündeki cezimli ise ((مَرِيئًا)⁵², (يَسْتُمْ)⁵¹ gibi), o zaman hemzenin kürsüsü olmayıp (ء) şeklinde olan hemze işareti telaffuzdaki hemze öncesi ve sonrası iki harfin arasına destek olmaksızın eklenir.

Harekeli hemzenin önündeki med harfi elif ise, hemze harekesi cinsinden illet harfi desteği üzerine yazılır. Mesela: (إِلَى نِسَائِكُمْ)⁵³, (وَأَبْنَاءُكُمْ)⁵⁴ gibi örneklerde hemzenin harekesi damme ise vâv, kesra ise yâ desteği üzerine yazılır. Fakat bu kurala göre hemze fethalı ise, kendi harekesi cinsinden elif desteği üzerine yazılıp aynı kelimeye iki elif yan yana bulunmuş olacaktır. Dolayısıyla o iki elifin sadece biri yazılacaktır. Netice itibariyle ((جَاءَكُمْ)⁵⁵, (وَأَبْنَاءُكُمْ)⁵⁶ gibi ibarelerde hemze, desteği olmaksızın satır üzerine yazılır. Aynı şekilde harekeli hemzeden sonra o hareke cinsinden med harfi gelirse, hemzenin desteği olmaksızın satır üzerine veya iki harf arasına (ء) işareti konularak yazılır. (Meselâ, (بِرْءُوسِكُمْ)⁵⁸ (وَلَا يُوَدُّهُ)⁵⁷ (وَأَتِيكُمْ)⁶¹ (خَاطِئِينَ)⁶⁰ (خَاسِئِينَ)⁶¹ gibi).

1.2.3. Kelime Sonunda Hemze (الهمزة المتطرفة)

Hemze kelimenin sonunda bulunduğu anda kendi harekesine bakılmaksızın önündeki harfin harekesi esas alınır. Başka bir ifade ile kelimenin sonundaki hemze önündeki hareke cinsinden desteğe yazılır. Hemzenin önündeki harf fethalı ise elif, dammeli ise vâv, kesrali ise yâ desteği üzerine yazılır. (Örneğin: (بَدَأَ)⁶²

⁴⁶ A'lâ, 87/6.

⁴⁷ Fâtır, 35/14.

⁴⁸ En'âm, 6/98.

⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/75.

⁵⁰ Hâkka, 69/9.

⁵¹ Fussilet, 41/49.

⁵² Nisâ, 4/4.

⁵³ Bakara, 2/187.

⁵⁴ Nisâ, 4/11.

⁵⁵ Bakara, 2/87.

⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/61.

⁵⁷ Bakara, 2/255.

⁵⁸ Mâide, 5/6.

⁵⁹ Yûsuf, 12/97.

⁶⁰ A'râf, 7/166.

⁶¹ Mâide, 5/20.

⁶² 'Ankebût, 29/20.

(من شاطئ) ⁶⁷ (إن أمرؤاً) ⁶⁶ (لؤلؤ) ⁶⁵ (ويهيبي) ⁶⁴ (أنشأ) ⁶³ gibi). Fakat hemzenin önündeki harf sakın veya med harfi olduğunda hemzenin kürsüsü olmaksızın satır üzerine yazılır. (Meselâ: (ملء الأرض) ⁷², (من السماء) ⁷¹, (بالسوء) ⁷⁰, (سيء) ⁶⁹, (دفع) ⁶⁸ gibi).

1.3. Hemzenin Yazılışıyla İlgili Bazı İstisnalar

Kur’ân’ın belirli yerlerinde Hz. Osmân’a nispet edilen “hatt-ı ıstılâhî”ye bağlı kalan, zikrettiğimiz yazım kurallarına uymayan hemzeler vardır. Bu istisnalara misal olarak aşağıdaki kelimeleri gösterebiliriz:

a. (أنتك) ⁷³ kelimesindeki ikinci hemze kesralı olup yâ desteği üzerine yazılmak yerine, “Hatt-ı ıstılâhî” kapsamında (istisna olarak) desteksiz bir şekilde yazılmıştır. ⁷⁴ Oysaki aynı kelime Kur’ân’da dört yerde kurala uygun bir şekilde yâ desteği üzerine (أنتكم) ⁷⁵ şeklinde yazılmıştır. ⁷⁶

b. (جَزَاءُ) kelimesi Kur’ân’da yirmi dokuz yerde geçmektedir. Bunlardan on beşi merfû’ olup hemze dammeliyken, on biri “Hatt-ı Kıyâsî” kurallarına uyarak satır üzerine yazılmıştır. Oysa dört yerde “Hatt-ı ıstılâhî” kapsamında kurallara uymayıp vâv desteği üzerine (جَزُؤًا) ⁷⁷ şeklinde yazılmıştır. ⁷⁸

c. (تَبَوُّا) ⁷⁹ ve (لَتَتَوُّا) ⁸⁰ kelimelerinin sonundaki hemze kurallara göre sûreti/ desteği olmayıp satır üzerine yazılmalyken, “Hatt-ı ıstılâhî” kapsamında elif desteği üzerine yazılmıştır. ⁸¹

“Hatt-ı Kıyâsî”ye uymayan hemzelerin sayısının fazla olduğunu söylemek mümkündür. Kıraât ve resim/yazı âlimleri genel itibarıyla “Hatt-ı ıstılâhî”ye önem vermişlerdir. Bu âlimlerin “Hatt-ı ıstılâhî”yle ilgili çalışmalarının büyük bir kısmı hemzenin yazımına ilişkindir. ed-Dânî “*el-Mukni’ fî Ma’rifeti Mersûmi Masâhifi Ehli’l-Emsâr*” adlı eserinde; Ebû Dâvûd Suleyman

⁶³ En’âm, 6/141.

⁶⁴ Kehf, 18/16.

⁶⁵ Tûr, 52/24.

⁶⁶ Nisâ, 4/176.

⁶⁷ Kasas, 28/30.

⁶⁸ Nahl, 16/6.

⁶⁹ Hûd, 11/77.

⁷⁰ Bakara, 2/169.

⁷¹ Bakara, 2/164.

⁷² Âl-i İmrân, 3/91.

⁷³ Yûsuf, 12/90; Sâffât, 37/52.

⁷⁴ Bkz. ed-Dânî, *el-Mukni’*, s. 392; Ebû Dâvûd, *Muhtesaru’t-Tebyîn*, c. III, s. 728.

⁷⁵ ‘Ankebût, 29/29.

⁷⁶ Bkz. ed-Dânî, *el-Mukni’*, s. 393; Ebû Dâvûd, *Muhtesaru’t-Tebyîn*, c. IV, s. 979.

⁷⁷ Mâide, 5/29,33; Şûrâ, 42/40; Haşr, 59/17.

⁷⁸ Bkz. ed-Dânî, *el-Mukni’*, s. 410; Ebû Dâvûd, *Muhtesaru’t-Tebyîn*, c. III, s. 819.

⁷⁹ Mâide, 5/29.

⁸⁰ Kasas, 28/76.

⁸¹ Bkz. ed-Dânî, *el-Mukni’*, s. 355; Ebû Dâvûd, *Muhtesaru’t-Tebyîn*, c. IV, s. 972.

b. Necâh (ö. 496/1102) “*Muhtesaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*” adlı eserinde; eş-Şâtîbî “*Akîletu Etrâbi'l-Kasâid fî Esne'l-Makâsid*” isimli manzumesinde; es-Sehâvî (ö. 643/1249) “*el-Vesîle ilâ Şerhi'l-'Akîle*” adlı eserinde ve el-Ca'berî (ö. 732/1439) “*Cemîletu Erbâbi'l-Merâsîd fî Şerhi Esne'l-Mekâsid*” adlı eserinde Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ele alıp “Resm-i Kıyasî” kurallarına uymayan bütün kelimelerin yazı şeklini “Resm-i İstîlâhî” kapsamında detaylı bir şekilde; yazı ile ilgili olan rivâyetleri de Hz. Osmân'ın gönderdiği mushaflara dayandırarak açıklamışlardır.

2. Hemzenin Kırââtteki Yeri

Kırâât, içerik ve diğer İslami ilimlerle ilişkisi bakımından değerlendirildiğinde görülür ki geniş bir ilimdir. Kırâât, Kur'ân'ın anlaşılması ve yine Kur'ân'ın sahih ve mütevâtir lafızlarının korunması için ayrıca gereklidir. Kırâât ilmi, kuralların uygulanması açısından ikiye ayrılır: Birincisi, “Ferşu'l-Hurûf”⁸², ikincisi ise “Kırâât Usûlûdür”⁸³. Hamze ise, kırâât usûlünün bir konusudur.

2. 1. Hemzenin Kırââtteki “Tahfîfi” ve “Tahfîf” ile Okunma Nedeni

Tahfîf kelimesi lugatte bir şeyi hafîf kılmak, kırâât istîlâhında ise, genel olarak hemze sesinin değiştirilmesi anlamına gelip “İbdâl”, “Teshîl”, “Hazf”, “Beyne Beyne” ve “Nakl” anlamlarını da kapsamaktadır.⁸⁴ “Hazf”, hemze sesinin tamamen atılması ve yok edilmesidir. Bazı kaynaklarda aynı anlamı ifade eden “İskât” kelimesi kullanılmaktadır. Meselâ: (جَاءَ أَحَدُكُمْ) gibi iki hemzenin yan yana bulunduğu bir cümlede bazı Araplar birinci hemzeyi hafz edip (جَا أَحَدُكُمْ) şeklinde okumuşlardır.⁸⁵ “İbdâl” ise, hemzenin harekesi sakin olup önü harekeliyse bu

⁸² “Ferş” kelimesi döşemek ve yaymak anlamına gelip, “Ferşu'l-hurûf”, Fâtîha Sûresi'nden itibaren sûreleri sıra ile ele alarak genel kurallara uymayan, farklı vecihlerle okunan ve Kur'ân'ın tamamına yayılan kelimeleri kapsayan bir terimdir. Bkz. İbnu'l-Kâsîh, Ebu'l-Kâsîm 'Ali b. 'Usman, *Sirâcu'l-Kâri'i'l-Mubtedî ve Tizkâru'l-Kâri'i'l-Muntehî*, (Thk. 'Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, III. Baskı, Mısır, 1373/1954, s. 148.

⁸³ “Kırâât usulü”, istiâze, besmele, idgâmi kebir, hâi kinâye, med, kasr, hemzenin tek veya çift oluşuna ve bulunduğu konuma göre okunuş biçimleri, hareketin nakli, izhâr ve idgam, fetih ve imâle, hâi te'nîs üzerinde vakıf, râ ve lâm harflerinin okunuşu, kelime sonunda vakfetenin kuralları, sekte, gibi hususları inceleyen ve genel kurallara bağlı olmak sûretiyle o kurallara uyan kırâât ilminin bir terimidir. Bkz. el-Kastalânî, *Letâifu'l-İşârât* c. II, s. 669.

⁸⁴ el-Esterâbâdî, Radiyyu'd-Dîn Muhammed b. el-Hasan, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, (Thk. M. Nûr el-Hasan, M. Muhyiddîn 'Abdulhamîd ve Muhammed er-Rafrâf), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1402/1982, c. III, s. 30; Ebû Şâme, 'Abdurrahmân b. İsmâ'îl b. İbrâhîm, *İbrâzu'l-Me'ânî min Hirzi'l-Emânî*, (Thk. Mahmûd Cadû), Menşûrâtü'l-Cami'eti'l-İslamiyye, Medîne-i Munevvere, 1413, c. I, s. 347.

⁸⁵ Bkz. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, c. III, s. 549; Ebû Şâme, *İbrâzu'l-Me'ânî*, c. I, s. 347; Mesûl, 'Abdu'l-'Aliy, *Mu'cemu Mustalahâti 'İlmi'l-Kiraâti'l-Kur'âniyye*, Dâru's-Selâm, I. Baskı, Kahire, 1428/2007, s. 372.

hareke cinsinden hemzenin med harfine dönmesine denir.⁸⁶ Meselâ, bazı Araplar (المؤمنون) kelimesini (المؤمنون) şeklinde okumaktadırlar. “Teshîl” terimine gelince, hemzenin ne sert ne de tamamen yumuşak olarak okunmasıdır. Başka bir ifade ile teshîl; harekeli hemzede görülen sesin hareke cinsinden illet harfleri olan vâv, yâ ve eliften biriyle hemze arasında bir telaffuzla çıkarılmasıdır.⁸⁷ Meselâ, bazı Araplar (بئیس) kelimesindeki hemzeyi, hemze ile hemzenin harekesi cinsinden olan yâ harfinin arasında telaffuz etmektedirler. Teshîlin diğer isimleri; “Telyîn” ve “Beyne Beyne”dir. Teshîl, bazı kaynaklarda aynı anda tahfîfin genel anlamını ifade etmek için kullanılmaktadır.⁸⁸ “Nakl” ise, hemzenin harekesini önündeki cezimli harfin üzerine taşıyıp hemzenin hafz edilmesine denir.⁸⁹ Meselâ, (من أبوك) ifadesi bazı Arap kabilelerince (من بوك) şeklinde telaffuz edilmektedir.⁹⁰

Hemzenin asıl telaffuzu Kays ve Temîm gibi bedevî kabilelerin tahkik üzerine telaffuz ettikleri belirgin ve vurgulu hemzedir. Ayrıca, Kureyş, Hüzeyl, Kinâne, Sakîf, Hevâzin, Mekke ve Medine halkları gibi medenî toplumlarda, hemze illet harflerinin seslerine kaydırılıp tahfifle (teshîl) okunmuştur.⁹¹ Bunun yanı sıra Arapça’da النُّزُء hemze anlamını vermektedir. Araplar hemzeyi sert bir şekilde telaffuz edene “Nabbâr” sıfatını verirken fesâhat ve belagat sahibini kastetmektedirler.⁹² Hz. ‘Alî (40/661) de, “*Kur’ân Kureyş lehçesiyle indi; onlar asla hemzelemezler. Cibril, Hz. Peygamber (s.a.v)’e hemzeyle de indirmiş olmasaydı (Kureyşli olarak) biz de hemzelemezdik*” demiştir.⁹³ Hatta tahfîf ve teshîl ehli olan Hicâzlıların da fesâhat göstermek istediklerinde hemzeyi tahkik ile telaffuz ettikleri söylenir.⁹⁴

Genel itibariyle hemzenin tahfifinden bahsettikten sonra, hemzeli kelimenin üzerinde tahfifle durma sebeplerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Hemzeli kelimenin üzerinde tahfifle durmak Arapların büyük kısmının lehçesinde mevcuttur. Ebû Şâme el-Makdisî (ö.665/1266) bunu şöyle açıklamıştır: “*Cezâlet ve fesâhat ehli olan Arapların büyük kısmının lûgatı, konuşurken cezimli, dururken harekeli hemzeyi terk etmektir*”.⁹⁵

⁸⁶ Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, c. III, ss. 543-544; Mesûl, *Mu’cemu Mustalahâti ‘Ilmi’l-Kıraâti’l-Kur’âniyye*, s. 29.

⁸⁷ Ebû Şâme, *İbrâzu’l-Me’ânî*, c. I, s. 347; Mesûl, *Mu’cemu Mustalahâti ‘Ilmi’l-Kıraâti’l-Kur’âniyye*, s. 135.

⁸⁸ Ebû Şâme, *İbrâzu’l-Me’ânî*, c. I, s. 347.

⁸⁹ Mesûl, *Mu’cemu Mustalahâti ‘Ilmi’l-Kıraâti’l-Kur’âniyye*, s. 135.

⁹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, c. III, s. 545.

⁹¹ Bkz. Şâhîn, ‘Abdu’s-Sabûr, *el-Kıraâtu’l-Kur’âniyye fî Dav’i ‘Ilmi’l-Lûgati’l-Hadis*, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire, ts., ss. 30-31; el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, c. III, ss. 31-32.

⁹² İbn Manzûr, Cemâlu’d-Dîn Muhammed el-İfrîkî el-Mısırî, *Lisânu’l-‘Arab*, c. VI, s. 4323.

⁹³ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, c. III, s. 31.

⁹⁴ Durmuş, “*Hemze*” md., **D.İ.A.**, c. XVII, s. 190.

⁹⁵ Ebû Şâme, *İbrâzu’l-Me’ânî*, c. II, s. 6.

2. Hemzenin telaffuzunda görülen sertlik ve güçlüğü kolaylaştırmak, mahrecinin uzaklığından kaynaklanan ağırlığını ortadan kaldırmak için tahfifle okumak tercih edilmektedir.⁹⁶

3. Kârî okuyuş esnasında manayı bozmadan, istirahat edip tekrar nefes almak için durmak ister. Vakıflarda kârînin ses ve telaffuz kuvveti düşük bir seviyede olur. Kârînin üzerinde duracağı kelime hemzeye denk gelir ise, o zaman kârînin zayıf sesi ile hemzenin sert sıfatı ve sakil mahreci bir araya gelmiş olacaktır. Dolayısıyla hemzenin tahfifle okunması kârîye dinlenme ve kolaylık sağlayan bir husustur.⁹⁷

4. İmam Hamza b. Habîb ez-Zeyyât kendi rivâyet ettiği kıraâtinde hemze ile ilgili Arapların iki lügatini bir arada toplamak amacıyla, okuma sırasında hemzenin önündeki cezimli harfin üzerine sekte yaparak hemzeyi belirgin şekilde telaffuz edip kıraâtini tahkik biçiminde sürdürürken, duraklarda tahfif çeşitlerini kullanmıştır. Böylelikle geçerken (okuma esnasında) tahkik, dururken tahfif lügatını okuyarak iki dili bir kıraâtte toplamış olmaktadır.⁹⁸

5. Ebû 'Amr ed-Dânî'ye göre hemzenin tahfifle okunma sebeplerinden biri, bazı insanların "الهمزة المحققة"/Hemze-i Muhakkaka'yı telaffuz etmeye çalıştıklarında çok farklı, çirkin ve tuhaf telaffuzların meydana gelmesidir. Dolayısıyla o, "Hemze-i Muhakkaka"dan kaçınmak adına hemzeyi tahfifle okumayı daha uygun bulmuştur. Ebû 'Amr ed-Dânî'den gelen rivâyete göre; "İnsanların tabiat ve tavırları incelik ve kabalık açısından farklı olduğu şekilde, herkes kendi tabiatı ve tavrına benzer bir şekilde hemzeyi telaffuz eder. Dolayısıyla bazı hemze telaffuzları kulağa hoş gelmeyip rahatsız edici olur, öyle ki kalplere ağırlık bile çöker".⁹⁹ Bunun yanı sıra Ebû Bekir b. 'Ayyâş (ö.193/809): "Namaz kıldığımız caminin imamı, (مؤصدة) kelimesini hemzenin tahkiki ile okuduğunda kulağımı kapatamıyorum geliyor." demiştir.¹⁰⁰ Ebû Bekir b. 'Ayyâş'ın bu ifadesi ed-Dânî'nin görüşünü desteklemektedir.

2.2. Kıraât İmamlarının Hemze'ye Yaklaşımları

Hemze, kıraât eserlerinde genel itibariyle üç biçimde değerlendirilip "Hemze-i Mufrede", "Hemzeteyn Min Kelimeteyn" ve "Hemzeteyn Min Kelime" olmak üzere tasnif edilmektedir.

⁹⁶ Bkz. es-Suyûtî, Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. el-Kemâl, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk. Şu'ayb el-Ernâût), Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, I. Baskı, Şam, 1429/2008, s. 209; el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, c. III, s. 31; Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Keşfu 'an Vucûhi'l-Kıraâti ve 'İlelihâ ve Hucecihâ*, (Thk. Muhyi'd-Dîn Ramadan), Menşûrâtu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, Şam, 1394/1974, c. I, s. 95; İbn Ebî Meryem, Nasr b. 'Alî eş-Şîrâzî, *el-Mûdih fî Vucûhi'l-Kıraât ve 'İlelihâ*, (Thk. 'Umer el-Kubeyzî), Mektebetu'l-Cemâ'ati'l-Hayriyye, I. Baskı, Mekke, 1414/1993, c. I, s. 185.

⁹⁷ Mekkî, *el-Keşfu 'an Vucûhi'l-Kıraât*, c. I, s. 95

⁹⁸ Sibtu'l-Hayyât, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Alî el-Hambeli el-Bağdâdî, *el-İhtiyâr fî'l-Kıraâti'l-'Aşr*, (Thk. 'Abdulazîz b. Nâsır es-Sebr), Riyad, 1417, c. I, ss. 218-219.

⁹⁹ ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 118.

¹⁰⁰ ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 119.

2.2.1. Hemze-i Mufrede (Tek Başına Hemze)

Hemzenin kelimedeki tek başına olması; bir başka hemzeyle bir arada bulunmamasıdır. Kıraât imamların birçoğu söz konusu olan hemzeyi tahkik ile okurken bazıları sakın hemzeyi önündeki hareke cinsinden illet harfine dönüştürerek ibdâl ile okumuşlardır.¹⁰¹ Meselâ, (الرَّاسُ)¹⁰³ (يُسْنَ)¹⁰² gibi kelimeleri birçok râviler (بيس، الراس، المؤمنون) şeklinde rivâyet etmişlerdir. Kıraât imamlarının bir kısmı, sakın hemze-i mufrede (فعل) ölçüsündeki الفعل فاء olmak şartıyla o hemzeyi önündeki hareke cinsinden illet harfine dönüştürerek ibdâl ile okumuşlardır.¹⁰⁵ Meselâ, (مفعول) ölçüsünde olan (مأمون)¹⁰⁶ kelimesi Verş rivâyetinde (مأمون) şeklinde okunmuştur. Bunun yanı sıra hemze-i mufrede fethalı, önündeki dammeli ise bazıları o hemzeyi vâv olarak okumuşlardır.¹⁰⁷ Meselâ: (مؤجلا)¹⁰⁸ gibi kelimeler (مؤجلا) şeklinde okunmuştur. Ayrıca mehmuz olmayan bazı kelimeleri kıraât imamlarının bir kısmı hemzeli okumuşlardır.¹⁰⁹ Meselâ, (النَّبِيُّ، بَادِي، البريئة) gibi kelimeler (النَّبِيُّ)¹¹⁰ (بَادِي الرَّأْيِ)¹¹¹ (البريئة)¹¹² şeklinde okunmuştur. (مَنْ أَرْضِ) ve (مَنْ أَرْضِ)¹¹³ gibi örneklerde, hemzenin şiddet sıfatını korumak ve belirginleştirmek için harekeli hemzeden önce tenvin veya sakın bir harf olursa kıraât imamlarının bazıları o sakın harfte sekte yapmak sûretiyle hemzeyi ayırmışlardır.¹¹⁵ Bunun yanı sıra hemzenin hareketini sakın harfin üzerine nakledip hemzeyi hafzeden de vardır.¹¹⁶

2.2.2. “Hemzeteyn Min Kelime” (İki Hemzenin Bir Kelimedeki Olması)

Arapçada iki hemzenin aynı kelimedeki bir araya gelmesi söz konusudur. İlk hemze istifham ve kat‘ hemzesi olup ikincisi vasıl veya kat‘ olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.¹¹⁷ Aynı kelimedeki “Hemze-i İstifham” ile “Hemze-i Vasıl” bir araya geldiğinde, ilki kat‘ ikincisi vasıl olur ki bütün kıraât imamları ikinci hemzeyi teshîl veya ibdâl şeklinde iki vecihle okumuşlardır.¹¹⁸ (Meselâ,

¹⁰¹ Bkz. ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 158; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 390.

¹⁰² Hûd, 11/99.

¹⁰³ Meryem, 19/4.

¹⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/28.

¹⁰⁵ Bkz. ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 154; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 391.

¹⁰⁶ Me‘âric, 70/28.

¹⁰⁷ Bkz. ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 154; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 395.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/145.

¹⁰⁹ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 407.

¹¹⁰ Âl-i İmrân, 3/68.

¹¹¹ Hûd, 11/27.

¹¹² Beyyine, 98/6.

¹¹³ Bakara, 2/62.

¹¹⁴ Bakara, 2/255.

¹¹⁵ Bkz. ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 207; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 419.

¹¹⁶ Bkz. ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 156; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 408.

¹¹⁷ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 362.

¹¹⁸ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 377.

(الذَّكْرَيْنِ)¹¹⁹). Birinci hemze istifham ikincisi kat' ise üç hususun ortaya çıkacağını söylemek mümkündür:

1. İlki fethalı, ikincisi fethalı: (ءَأَنْذَرْتَهُمْ)¹²⁰.
2. İlki fethalı, ikincisi dammeli: (ءَأَلْقَى)¹²¹.
3. İlki fethalı, ikincisi kesralı: (ءَأْتَا)¹²².

Kurra'ya göre birçok vecihle okumak söz konusudur. Birinci hemzenin tahkikle okunması sûretiyle, ikincinin tahkiki, teshîli, tahkikle birlikte iki hemze arasına elif dâhil etmek إدخال ve teshille birlikte iki hemze arasına elif dâhil etmek caizdir. Zira birinci hususla ilgili zikrettiğimiz vecihlerin yanı sıra ikinci hemzeyi birinci hemzenin hareke cinsinden illet harfîne dönüştürüp ibdâl ile okumak da mümkündür.¹²³

2.2.3. "Hemzeteyn Min Kelimeteyn" (İki Hemzenin İki Ayrı Kelimede Olması)

Hemze bir kelimenin sonu ile diğerinin başında gelmek üzere iki kelimede gelebilir. İki hemze kat' olmak sûretiyle bu konuyu sekiz hususta özetleyebiliriz:

1. İkisi fethalı: (جَاءَ أَمْرُنَا)¹²⁴.
2. İkisi dammeli: (أَوْلِيَاءَ أَوْلِيَاكَ)¹²⁵.
3. İkisi kesralı: (مِنَ السَّمَاءِ إِنَّ)¹²⁶.
4. İlk hemze fethalı, ikincisi kesralı: (وَجَاءَ إِخْوَةٌ)¹²⁷.
5. İlk hemze fethalı, ikincisi dammeli: (كُلُّ مَا جَاءَ أُمَّةً)¹²⁸.
6. İlk hemze kesralı, ikincisi fethalı: (هُوَ لَأَيُّهُمُ أَهْدَى)¹²⁹.
7. İlk hemze dammeli, ikincisi fethalı: (السُّفَهَاءُ أَلَا)¹³⁰.
8. İlk hemze dammeli, ikincisi kesralı: (مَنْ يَشَاءُ إِلَى)¹³¹.

Kıraât imamları ilk üç hususu birçok vecihle değerlendirmişlerdir, iki hemzenin tahkiki, ikincinin teshîli, birincinin teshîli, ikinci hemzeyi birincinin harekesi cinsinden ibdâli ve birincinin ıskatı ile okumakta ihtilaf göstermişlerdir.¹³² 4. ve 5. hususta ikinci hemzeyi tahkik ve teshil ile; 6. ve 7.

¹¹⁹ En'âm, 7/143.

¹²⁰ Bakara, 2/6.

¹²¹ Kamer, 54/25.

¹²² Ra'd, 13/5.

¹²³ Bkz. ed-Dâni, *et-Teysîr*, ss. 149-150; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, ss. 363-376.

¹²⁴ Hûd, 11/40.

¹²⁵ Ahkâf, 46/32.

¹²⁶ Şu'arâ, 26/187.

¹²⁷ Yûsuf, 12/58.

¹²⁸ Mu'minûn, 23/44.

¹²⁹ Nisâ, 4/51.

¹³⁰ Bakara, 2/13.

¹³¹ Bakara, 2/142.

¹³² Bkz. ed-Dâni, *et-Teysîr*, ss. 151-152; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, ss. 382-385.

hususla ikinci hemzeyi tahkik ve ibdâl ile okumuşlardır. 8. hususta söz konusu olan hemzeyi tahkik, teshîl ve ibdâl ile okumakta ihtilaf göstermişlerdir.¹³³

2. 3. Hamza ve Hişâm Kıraâtlerinin Hemze Üzerine Vakıf Kuralları

Hemzeli kelime üzerinde durmanın, kıraâtin en zor, karmaşık ve teferruatlı konusu olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁴ Nitekim Ca'berî'ye göre bu konunun rivâyetini sağlam bir şekilde korumak için kıraât hocalarının öğrencilerinden hemzeli kelimelerin üzerine durmalarını isteyip sürekli olarak imtihan yapmaları gerekmektedir.¹³⁵ İmam Hamza'dan gelen Kur'ân-ı Kerîm rivâyetleri incelendiğinde, onun hemzeli kelimeler üzerinde çoğu zaman tahfifle durduğu gözükcektir. Hişâm rivâyetine bağlı olan Hilvânî tarîkında ise sadece kelimenin sonunda bulunan hemze tahfifle okunmuştur.¹³⁶ Bunun yanı sıra Humrân b. A'yen, Suleyman b. Mahrân el-A'meş ve Sellâm et-Tavîl gibi kıraât imamları hemzeli kelimelerin üzerine vakıf ettiklerinde İmam Hamza'ya muvafakat göstermişlerdir.¹³⁷

İmam Hamza hemzeli bir kelimenin üzerine vakıf ettiğinde iki yöntemi (mezhep) göz önünde bulundurarak tahfifle okumuştur. O iki tahfif yöntemi (mezhebi), "Kıyasî" ve "Resmî/Istîlâhî" olmak üzere kıraât kitaplarında anlatılmıştır.¹³⁸ Kıraât âlimleri "Tahfif-i Kıyasî"yi, "Hatt-ı Kıyasî"ye dayandırmak sûretiyle;¹³⁹ "Tahfif-i Resmî"yi, "Hatt-ı Istîlâhî"ye dayandırmak sûretiyle hemzeyi teshîlle okumaktır.¹⁴⁰ "Tahfif-i Resmî"ye göre okunan telaffuzlar Arap dilinde doğru olmak şartıyla, Mekkî, ed-Dânî, eş-Şâtîbî ve İbnu'l-Cezerî gibi birçok âlim bu mezhebi İmam Hamza'ya dayandırarak "Tahfif-i Resmî"yi "Tahfif-i Kıyasî" ile birlikte uygulamışlardır.¹⁴¹ Hemzeyi kelimenin başında, ortasında ve sonunda olmak üzere üç kısımda ele almak mümkündür.

¹³³ Bkz. ed-Dânî, *et-Teysîr*, ss. 152-153; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, ss. 386-388.

¹³⁴ Bkz. Ebû Şâme, *İbrâzu'l-Me'ânî*, c. II, s. 5; el-Kastalânî, *Letâifu'l-İşârât*, c. III, s. 931; el-Ca'berî, İbrâhîm b. 'Umer, *Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî ve Veci't-Tehânî*, (Thk. Ahmed el-Yezîdî), Fas Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Fas, 1419/1998, c. II, s. 494.

¹³⁵ el-Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî*, c. II, s. 494.

¹³⁶ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 430; Mekkî, *el-Keşfu 'an Vucûhi'l-Kıraât*, c. I, s. 95; el-Kastalânî, *Letâifu'l-İşârât*, c. III, s. 936; İbnu'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. 'Alî, *el-İknâ' fî'l-Kıraâti's-Seb'*, (Thk. 'Abdulmecîd Kitâmiş), Menşûrât Câmi'etu Ummi'l-Kura, I. Baskı, Mekke, 1403, c. I, s. 414.

¹³⁷ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 430.

¹³⁸ Bkz. el-Kastalânî, *Letâifu'l-İşârât*, c. III, s. 933.

¹³⁹ Bkz. ed-Dabbâ', 'Alî b. Muhammed, *Semîru't-Tâlibîn*, c. III, s. 44.

¹⁴⁰ Bkz. el-Kastalânî, *Letâifu'l-İşârât*, c. III, s. 953; ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 167; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 446.

¹⁴¹ Bkz. el-Kastalânî, *Letâifu'l-İşârât*, c. III, s. 953; ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 167; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 446.

2.3.1. Kelime Başındaki Hemze

2.3.1.1. "Mutevessıt bi-Harf"

Kelimenin başındaki hemzeye, zâid harflerden herhangi biri bitişirse, o zâid harf nedeniyle kelimenin ortasında yer alıp tahkik ve teshîl ile iki vecihle okunur.¹⁴² Kıraât âlimleri tarafından hemzeye bunun gibi durumlarda "Mutevessıt bi-Harf" adı verilmiştir. Zâid harfler şunlardır:

- هاء التنبيه: ¹⁴³ (هُوَ لَاءِ)
 ياء النداء: ¹⁴⁴ (يَا أَدَمُ)
 لام التعريف: ¹⁴⁵ (الْأَخِرُ)
 همزة: ¹⁴⁶ (ءَأَنْذَرْتَهُمْ)
 اللام: ¹⁴⁷ (وَلَا يُؤْيِه)
 الباء: ¹⁴⁸ (بِأَنَّهُمْ)
 السين: ¹⁴⁹ (سَأَصْرَفُ)
 الفاء: ¹⁵⁰ (فَأَعَذَّبَهُمْ)
 الكاف: ¹⁵¹ (كَأَنَّهُمْ)
 الواو: ¹⁵² (وَأَنْتُمْ)

Birinci ve ikinci misâlde "Hemze-i Mutevessıt bi-Harf"ten önce hâ-i tenbih ve yâ-i nidâ olduğundan dolayı ortaya medd-i munfasıl çıktığında kelimeyi üç vecih ile okumak caizdir: Tahkik ile tûl, teshîl ile tûl ve teshîl ile kasr.¹⁵³ Üçüncü misâlde "Teshîl", hemzenin harekesini önündeki harfe naklederek gerçekleştirilen; tahkik, sekte olmak şartıyla okunur. Neticede tahkikle sekte ve

¹⁴² Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 438; es-Sehâvî, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd*, (Thk. Mevlây Muhammed el-İdrîsî), Mektebetu'r-Ruşd, I. Baskı, Riyad, 1423/2002, c. II, s. 361; Ebû Şâme, *İbrâzu'l-Me'ânî*, c. II, s. 27; İbnu'l-Kâsîh, *Sirâcu'l-Kârî*, s. 89; el-Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî*, c. II, s. 524; el-Kabâkîbî, Muhammed b. Halîl, *İdâhu'r-Rumûz ve Miftâhu'l-Kunûz*, (Thk. Ahmed Hâlid Şukrî), Dâr 'Ammân, I. Baskı, 'Ammân, 1424/2003, s. 175; Şu'le, Muhammed b. Ahmed el-Mûsillî, *Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî ve Vecihi't-Tehânî*, (Thk. Zekeriyâ 'Umeyrât), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1422/2001, s. 95.

¹⁴³ Bakara, 2/31.

¹⁴⁴ Bakara, 2/33.

¹⁴⁵ Bakara, 2/8.

¹⁴⁶ Bakara, 2/6.

¹⁴⁷ Nisâ, 4/11.

¹⁴⁸ Haşr, 59/13.

¹⁴⁹ A'râf, 7/146.

¹⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/56.

¹⁵¹ Munâfikûn, 63/4.

¹⁵² Bakara, 2/50.

¹⁵³ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 427, 487; en-Nuveyrî, Ebu'l-Kâsim Muhammed b. Muhammed, *Şerhu't-Tayyibe*, (Thk. Mecdî Bâslûm), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1424/2003, c. I, s. 528.

nakl olmak üzere iki vecih ile durulur.¹⁵⁴ Ayrıca altıncı misalde hemze fethalı önündeki kesralı olduğundan dolayı hemzeyi yâ harfine dönüştürerek teshîl ibdâl ile gerçekleşir. Diğer misâllerde ise, teshîl hemze ile kendi harekesi cinsinden illet harfî arasında beyne beyne okunur.

2.3.1.2. “Mutevessıt bi-Kelime”

Yukarıda geçen hükme benzer şekilde, kelimenin başındaki hemze, önündeki kelime nedeniyle iki kelime ortasında yer alıp tahkîk ve teshîlle iki vecih olmak üzere okunur. Kıraât âlimleri tarafından bunun gibi durumlarda hemzeye “Mutevessıt bi-Kelime” adı verilmiştir. “Mutevessıt bi-Kelime” hemzenin teshîlini dört hususta özetleyebiliriz:

1. “Mutevessıt bi-Kelime” Niteliğine Sahip Olan Hemzenin Önündeki Harfin Harekeli Olması:

Hemzenin kendi harekesi fetha olup önündeki harfın harekesi kesra veya damme olmadığı müddetçe, hemze “Beyne Beyne” teshîl edilerek okunur. Başka bir ifade ile hemze ile kendi harekesi cinsinden illet harfî arasında telaffuz edilir. Hemze üç hareke kabul edip, önündeki harf de üç hareke kabul ettiğinden dokuz ihtimal ortaya çıkmış olur.

يرفع إبراهيم ¹⁵⁵	(tahkîk, ibdâl ve beyne beyne).
عليه أمة ¹⁵⁶	(tahkîk, ibdâl ve beyne beyne).
فيه آيات ¹⁵⁷	(tahkîk ve ibdâl).
يوسف أيتها ¹⁵⁸	(tahkîk ve ibdâl).
من بعد إكراهين ¹⁵⁹	(tahkîk ve beyne beyne).
غير إخراج ¹⁶⁰	(tahkîk ve beyne beyne).
الجنة أزلقت ¹⁶¹	(tahkîk ve beyne beyne).
أفتطمعون أن ¹⁶²	(tahkîk ve beyne beyne).

¹⁵⁴ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 486; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 487; ed-Dânî, Ebû Amr 'Usman b. Sa'îd, *Cami'u'l-Beyân*, (Thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1426/2005, s. 260; İbn Şurayh, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Şurayh, *el-Kâfi fi'l-Kıraâti's-Seb'*, (Thk. Ahmed eş-Şâfi'i), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1421/2000, s. 70; İbn Galbûn, Ebu'l-Hasan Tâhir b. 'Abdil-Mun'im, *et-Tezkira fi'l-Kıraâti's-Semâm*, (Thk. Eymen Suveyd), Menşûrâtü'l-Cemâ'ati'l-Hayriyye, I. Baskı, y.y., 1412/1991, c. I, s.157; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 171; el-Mehdevî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr, *Şerhu'l-Hidâye*, (Thk. Hazim Sa'îd Hayder), Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, ts., c. I, s. 51.

¹⁵⁵ Bakara, 2/127.

¹⁵⁶ Kasas, 28/23.

¹⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/97.

¹⁵⁸ Yûsuf, 12/46.

¹⁵⁹ Nûr, 24/33.

¹⁶⁰ Bakara, 2/240.

¹⁶¹ Tekvîr, 81/13.

¹⁶² Bakara, 2/75.

كَانَ أُمَّة¹⁶³ (tahkîk ve beyne beyne).

Üçüncü misalde hemze fethalı olup önündeki kesrali ise, hemze yâ harfine dönüştürülerek ibdâl ile teshîl edilir. Nitekim dördüncü misalde hemze fethalı olup önündeki dammeli ise, hemze vâv harfine dönüştürülerek ibdâl ile teshîl edilir. Ayrıca, birinci ve ikinci hususta Ahfeş Sa'îd b. Mes'ade (ö. 215/830)'ye göre hemzeyi önündeki hareke cinsinden illet harfe dönüştürerek ibdâl ile okurken Sîbeveyhi'ye göre buradaki teshîl "Beyne Beyne" telaffuz edilir.¹⁶⁴

2. "Mutevessıt bi-Kelime" Niteliğine Sahip Olan Hemzenin Önündeki Harfin Med Harfi Olması:

İki kelime arasında bulunan hemzenin önündeki med harfi elif ise, hemzeyi beyne beyne, elifi tûl ve kasr ile okumak caizdir. Meselâ, (بِمَا أَنْزَلَ)¹⁶⁵ kelimesinde tahkîk, tahkîk ile sekte ve teshîlin iki vechi ile dört vecih olmak üzere vakf etmek doğrudur.¹⁶⁶ Ayrıca iki kelime arasında bulunan hemzenin önündeki med harfi vâv veya yâ ise, dört vecih ile okumak caizdir: Tahkîk, tahkîk ile sekte, hemzenin harekesini önündeki harfe nakledip hemzeyi hazf etmek ve hemzeyi önündeki med harfinin cinsine dönüştürüp ibdâl ettikten sonra o med harfini idgâmla okumaktır.¹⁶⁷ Meselâ: اَقْلَوْا اِنَّ¹⁶⁸ kelimesindeki hemze قَالُونَ ve قَالُونَ şeklinde okunur. اَفِي اَنْفُسِهِمْ¹⁶⁹ kelimesindeki hemze فِي اَنْفُسِهِمْ şeklinde okunur.

3. "Mutevessıt bi-Kelime" Niteliğine Sahip Olan Hemzenin Önündeki Harfin Sakin Olması:

İki kelime arasında bulunan hemzenin önündeki harf, sahih veya lîn harfi olup sakın ise, tahkîk, tahkîk ile sekte ve nakl olmak üzere üç vecih ile okumak

¹⁶³ Nahl, 16/120.

¹⁶⁴ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 439; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 176; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.157; Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *et-Tebşıra fi'l-Kiraâti's-Seb'*, (Thk. Muhammed Gavs en-Nedevî), ed-Dâru's-Selefiyye, II. Baskı, Bombay/Hindistân, 1402/1982, s. 347; İbn Şurayh, *el-Kâfi*, s. 50; İbnu'l-Bâziş, *el-İknâ'*, c. I, s. 432; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 503; Ebû 'ALÎ el-Mâlikî, el-Hasan b. Muhammed, *er-Ravda fi'l-Kiraâti'l-İhdâ'Aşera*, (Thk. Nebil İsmâ'îl), İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi, Doktora Tezi, Riyad, 1415, c. I, s. 345.

¹⁶⁵ Bakara, 2/4.

¹⁶⁶ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 436; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, ss. 482, 502-503; Mekkî, *et-Tebşıra*, s. 347; el-Kalânîsî, Ebu'l-İzz Muhammed b. Bindâr, *el-Kifâye'l-Kubrâ fi'l-Kiraât*, (Thk. Cemâlu'd-Dîn Muhammed Şeref), Dâru's-Sahâbe, I. Baskı, Tantâ, 2003, s.89; el-Huzelî, Ebu'l-Kâsim Yûsuf b. 'Alî, *el-Kâmil fi'l-Kiraâti'l-'Aşr ve'l-Erbe'in az-Zâide 'Aleyhâ*, (Thk. Cemâl eş-Şâyib), Muessesetu Semâ li'n-Neşr, I. Baskı, Kahire, 1428/2007, s. 420.

¹⁶⁷ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 437, 489; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 173; Mekkî, *et-Tebşıra*, s. 348; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 503, 530; el-Huzelî, *el-Kâmil*, s. 429.

¹⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/181.

¹⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/154.

caizdir.¹⁷⁰ (Örneğin: فاسعُو إلى¹⁷¹ gibi).

4. “Mutevessit bi-Kelime” Niteliğine Sahip Olan Hemzenin Sakin Olması:

İki kelime arasında bulunan hemze cezimli ise, hemze önündeki harfin hareke cinsinden illet harfine dönüştürülerek ibdâl edilir.¹⁷² Meselâ, فرعونُ ائتوني¹⁷³ ibarelerindeki hemze فرعونُ ائتوني şeklinde okunur. Netice itibariyle kelimenin başındaki hemze başka bir harf ile bittiğinde “Mutevessit bi-Harf”, önceki kelime ile birlikte olduğunda “Mutevessit bi-Kelime” olarak isimlendirilir. Bu iki terkîbi “Mutevessit bi-Zâid” başlığı altında ele almak mümkündür.

2.3.2. Kelime Ortasında Hemze

Kelimenin ortasında bulunan hemzeye kıraât âlimleri tarafından “Mutevessit bi-Nefsîhî” adı verilmiştir. Bu hemze sakin, harekeli önündeki sakin ve harekeli önündeki harekeli olarak üç bölüme ayrılmıştır:

2.3.2.1. Kelime Ortasındaki Sakin Hemze

İmam Hamza söz konusu hemzeli kelimenin üzerinde ibdâl ile durmuştur. Başka bir ifade ile hemzeyi, önündeki hareke cinsinden illet harfe dönüştürerek ibdâl etmiştir. Meselâ: يؤمن، بيس¹⁷⁴ gibi kelimeler يؤمن، بيس şeklinde okunur. Bunun yanı sıra أنبيهم¹⁷⁵ kelimesinde sakin hemzeden sonra dammeli hâ harfi olduğunda hemze önündeki kesrali harf nedeniyle yâ harfine dönüştürülüp ibdâl edildiğinde dammeli hâ harfi dammeli veya kesrali أنبيهم ve أنبيهم şeklinde iki vecihle okunur.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 427, 435, 436; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 501, 530; el-Huzelî, *el-Kâmil*, s. 432; ; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 171; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.157; İbnu'l-Bâziş, *el-İknâ'*, c. I, s. 432; İbn Şurayh, *el-Kâfi*, 53; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 322.

¹⁷¹ Cumu'a, 62/9.

¹⁷² Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 472; ed-Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Arba'ate 'Aşer*, (Thk. Şabân Muhammed İsmâ'îl), 'Âlemu'l-Kutub, I. Baskı, Beyrut, 1987, c. I, s. 228; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.147.

¹⁷³ Yûnus, 10/79.

¹⁷⁴ Ahkâf, 46/4.

¹⁷⁵ Bakara, 2/221.

¹⁷⁶ Hûd, 11/99.

¹⁷⁷ Bakara, 2/33.

¹⁷⁸ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 431; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 517; ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 163; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 168; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.150; İbnu'l-Bâziş, *el-İknâ' fi'l-Kirâati's-Seb'*, c. I, s. 427; İbn Şurayh, *el-Kâfi*, 53; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 318.

2.3.2.2. Önündeki Harf Sakin Olmak Üzere Kelime Ortasındaki Harekeli Hemze

Bu durumda hemzenin önündeki sakın harf sahih veya illet harfi olabilir. Harekeli hemzenin önündeki sakın harf sahih bir harf ise, hemzenin harekesi o sakın harfin üzerine nakledilip hemze hazf edilir.¹⁷⁹ Meselâ: الْقُرْآنُ kelimesi الْفُرْآنُ şeklinde okunur. Harekeli hemzenin önündeki sâkin harf illet harfi ise, elif, vâv veya yâ olma ihtimali vardır. وَأَيْنَاءُكُمْ¹⁸⁰ örneğinde olduğu gibi illet harfi elif ise, hemze "Beyne Beyne" ile; önündeki med harfi tûl ve kasr ile okunur.¹⁸¹

Harekeli hemzenin önündeki sakın illet harfi vâv veya yâ ise, vâv veya yâ'nın o kelimedeki aslî harf olup olmadığına göre hemze farklı vecihlerle okunur. Hemzeli kelimedeki vâv veya yâ o kelimenin kökünde aslî harf ise, iki vecih ile okunur. Birinci vecihte; hemzenin harekesi illet harfin üzerine nakledilip hemze hazf edilir. Diğer vecihte ise; hemze önündeki illet harfine dönüştürülüp bu harfle idgâm edilir. مَوْلَا ölçüsündeki مَوْلَا¹⁸² kelimesi illet harfi aslî olmak üzere مَوْلَا ve مَوْلَا şeklinde; فَعْلًا ölçüsündeki شَيْئًا kelimesi شَيْئًا ve شَيْئًا şeklinde iki vecihle okunur. Hemzeli kelimedeki vâv veya yâ o kelimenin kökünden olmayıp zâid ise sadece idgâm ile okunur. Yani hemze önündeki illet harfine dönüştürülüp o illet harfle idgâm edilir.¹⁸³ Meselâ: فَعِيلًا ölçüsündeki حَطِيئَتُهُ¹⁸⁴ kelimesi حَطِيئَتُهُ şeklinde okunur.

2.3.2.3. Kelime Ortasındaki Hemzenin ve Önündeki Harfin Harekeli Olması

Hemze fethalı ise önündeki kesrali veya dammeli olmadığı müddetçe Sîbeveyhi'ye göre beyne beyne okunur; fethalı hemzenin önündeki kesrali ise, yâ'ya; fethalı önündeki dammeli ise, vâv'a dönüştürülüp ibdâl edilir. Ahfeş'e göre hemze dammeli, önündeki kesrali ise yâ; kesrali, önündeki dammeli ise vâv ile okunur.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 481; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 525; ed-Dânî, *Cami'u'l-Beyân*, s. 254; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 170; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.150; İbn Şurayh, *el-Kâfî*, 51; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 319; Mekkî, *et-Tebşira*, s. 315.

¹⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/61.

¹⁸¹ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 477; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 523; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 170; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.152; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 320; Mekkî, *et-Tebşira*, s. 315.

¹⁸² Kehf, 18/58.

¹⁸³ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 480; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 525; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 168; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.151; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 328; ed-Dimyâti, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer*, c. II, s. 218; Mekkî, *et-Tebşira*, s. 333.

¹⁸⁴ Bakara, 2/81.

¹⁸⁵ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, ss. 437-438; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 497 ; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, ss. 173-174; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.155; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 319; İbn Şurayh, *el-Kâfî*, 50.

سَأَلَ¹⁸⁶ teshîl beyne beyne ile;

خَاطِبَةٌ¹⁸⁷ yâ ile ibdâlle;

مُؤَجَّلًا¹⁸⁸ vâv ile ibdâlle;

رَعُوفٌ¹⁸⁹ teshîl beyne beyne ile;

بِرُّعُوسِكُمْ¹⁹⁰ teshîl beyne beyne ile;

فِيئْتِيكُمْ¹⁹¹ teshîl beyne beyne / Ahfeş'e göre yâ ile ibdâlle;

المطمئنة¹⁹² teshîl beyne beyne ile;

سئلوا¹⁹³ teshîl beyne beyne / Ahfeş'e göre vâv ile ibdâlle;

خاطئين¹⁹⁴ teshîl beyne beyne / "Tahfif-i Resmî"ye göre hazf ile okunur.

Ayrıca, مستهزون¹⁹⁵ kelimesi üç vecih ile okunur: Sibeveyhi'ye göre teshîl beyne beyne; Ahfeş'e göre yâ ile ibdâl edilerek; "Tahfif-i Resmî"ye göre hemze hazf edilip harekesi önceki harfın üzerine nakledilerek مستهزون şeklinde okunur.¹⁹⁶

2.3.3. Kelime Sonundaki Hemze

Kelimenin sonunda bulunan hemzeye kıraât âlimleri tarafından "Hemze-i Mutetarrife" ismi verilmiştir. Bu bölümün tamamında İmam Hişâm'ın Hilvânî tarîki İmam Hamza'ya muvafakat göstermiştir. Buna göre kelime sonunda bulunan hemzeyi sakın, kendi harekeli önündeki sakın ve kendi harekeli önündeki de harekeli olarak üç bölüme ayrılır:

2.3.3.1. Sakin "Hemze-i Mutetarrife"

"Hemze-i Mutetarrife" sakın olursa önündeki hareke cinsinden illet harfine dönüştürülerek ibdâl edilir. Bu kuralla ilgili "Tahfif-i Resmî" "Tahfif-i Kıyâsî"ye muvafakat gösterir. Çünkü hemze önündeki harfin harekesi cinsinden illet harfi desteği üzerine yazılır.¹⁹⁷ Meselâ: اقرأ¹⁹⁸ kelimesi اقرأ şeklinde okunur.

¹⁸⁶ Me'âric, 70/1.

¹⁸⁷ 'Alak, 96/16.

¹⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/145.

¹⁸⁹ Bakara, 2/207.

¹⁹⁰ Mâide, 5/6.

¹⁹¹ Mâide, 5/48.

¹⁹² Fecr, 89/27.

¹⁹³ Ahzâb, 33/14.

¹⁹⁴ Yûsuf, 12/97.

¹⁹⁵ Bakara, 2/14.

¹⁹⁶ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 444, 485; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 174; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.156; Mekki, *et-Tebşıra*, s. 331; İbn Şurayh, *el-Kâfi*, s. 51; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, ss. 506-507; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 319.

¹⁹⁷ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 469; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 167; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.159; Mekki, *et-Tebşıra*, s. 323; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 519; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 318; ed-Dimyâtî, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer*, c. II, s. 210.

¹⁹⁸ İsrâ, 17/14.

2.3.3.2. Öncesi ve Kendi Harekeli Olan Hemze-i Mutetarrife

Kelimenin sonundaki “Hemze-i Mutetarrife” harekeli, önündeki de harekeli ise, “Tahfif-i Kıyasî”ye göre hemze önündeki hareke cinsinden illet harfe dönüştürülerek ibdâl edilir. (Örneğin: ¹⁹⁹أَسْتَهْزَى). Bunun yanı sıra hemze dammeli veya kesralı ise, hemzeyi ibdâl ile okumak caiz olmakla birlikte kendi ve harekesi cinsinden illet harfi arası beyne beyne ravm ile birlikte okumak caizdir. (Meselâ: ²⁰⁰عَنِ النَّبَاِ ²⁰¹يُسْتَهْزَأُ).

Tahfif-i resmî'ye göre hemzenin desteği cinsinden ibdâl edip hemze fethalı ise ibdâl ettikten sonra ortaya çıkan illet harfi sükûnla; kesralı ise sükûn ve ravmla; dammeli ise sükûn, ravm ve işmâm ile okunur. Meselâ, ²⁰²أَسْتَهْزَى kelimesindeki hemze yâ üzerine yazıldığından dolayı yâ harfine dönüştürerek ibdâl ile okunur. Bu durumda söz konusu kelimedeki hemze تقديراً iki vecihle, ²⁰³أَدَاءً edâ olarak bir vecihle okunur. Yani bu misalde “Tahfif-i Resmî” ile “Tahfif-i Kıyasî” aynı neticeyi göstermektedir. ²⁰⁴مَنْ تَبَايَ kelimesindeki hemze “Tahfif-i Kıyasî”ye göre elife dönüştürerek ibdâl veya teshîl ve ravm ile okunurken; “Tahfif-i Resmî”ye göre sakın yâ harfine dönüştürerek ibdâl veya yâ harfine dönüştürdükten sonra yâ harfini ravm ile okumak caizdir. Neticede bu tür hemzeyi dört vecihle okumak mümkündür.

²⁰⁵يَبْدُوا kelimesindeki hemze “Tahfif-i Kıyasî”ye göre hemzeyi elif harfine dönüştürerek ibdâl veya teshîl ve ravm ile olmak üzere iki vecihle okunurken, “Tahfif-i Resmî”ye göre üç vecihle okumak caizdir; sakın vâv'a dönüştürerek ibdâl, sakın vâv'a dönüştürüp ibdâl ile işmâm, sakın vâv'a dönüştürüp ibdâl ile ravm yapılır.²⁰⁶

2.3.3.3. Öncesi Sakin Kendi Harekeli Olan “Hemze-i Mutetarrife”

Harekeli hemzenin önündeki sâkin harf, sahîh veya illet harfi olabilir. Söz konusu sakın harf sahîh bir harf ise, hemzenin harekesi o sakın harfin üzerine nakledilip hemze hafz edilir. Meselâ, ²⁰⁷الْخَبِّءُ kelimesi الْخَبِّ şeklinde olup nakledilen hareke üzerine vakıf etmek nedeniyle الْخَبِّ şeklinde cezim ile okunur. Hemze kesralı ise (²⁰⁸بَيْنَ الْمَرْءِ) gibi), harekesi nakledildikten sonra vakıf nedeniyle cezimli okumakla birlikte o nakledilen hareke ravm ile okunur. Hemze dammeli

¹⁹⁹ En'âm, 6/10.

²⁰⁰ Nebe, 78/2.

²⁰¹ Nisâ, 4/140.

²⁰² En'âm, 6/34.

²⁰³ Yûnus, 10/4.

²⁰⁴ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 470; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 181; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.162; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 520; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, ss. 325-328.

²⁰⁵ Neml, 27/25.

²⁰⁶ Bakara, 2/102.

ise (مَلءٌ²⁰⁷) gibi), üç vecihle okumak caizdir; hemzenin harekesi nakledildikten sonra vakıf nedeniyle cezim ile; cezimle birlikte işmâm ile; hemzenin harekesi nakledildikten sonra o hareke ravm ile okunur.²⁰⁸

Harekeli hemzenin önündeki sakin harf illet harfî ise, elif, vâv veya yâ olma ihtimali vardır. İlet harfî elif ise, “Tahfif-i Kıyasî”ye göre şu üç vecihle okunur: hemze elife dönüştürülüp ibdâl ile okunurken önceki elif kasr ile; hemze elife dönüştürülüp elif tavassut ile; hemze elife dönüştürülüp elif tûl ile okunur. Hemze dammeli veya kesralı olduğunda şu beş vecih ile okunur: ibdâl ile kasr; ibdâl ile tavassut; ibdâl ile tûl; hemze kendi ve harekesi cinsinden illet harfî arasında teshîl edilip önündeki elif tûl ile; hemze Teshîl edilip elif kasırla okunur.²⁰⁹ (Meselâ, من السماء²¹⁰).

Hemze dammeli olup vâv desteği üzerine yazılı olursa “Tahfif-i Kıyasî”ye göre yukarıda zikrettiğimiz beş vecih caiz olmakla birlikte “Tahfif-i Resmî”ye göre yedi vecihle okumak caizdir. Meselâ, شَرَكُوا²¹¹ kelimesindeki hemze vâv desteği üzerine yazıldığından dolayı zikrettiğimiz beş vecih dâhil olmak üzere toplam on iki vecihle okumak söz konusudur. “Tahfif-i Resmî”ye göre yedi vecih şunlardır: hemze vâv’a dönüştürülüp ibdâl ile okunurken önceki elif kasr ile; ibdâl ile tavassut; ibdâl ile tûl; ibdâl ve işmâm ile kasr; ibdâl ve işmâm ile tavassut; ibdâl ve işmâm ile tûl; hemze vâv’a dönüştürülüp ibdâl ile okunurken damme ravmla ve önceki elif kasr ile okunur.²¹²

Hemze kesralı olup yâ desteği üzerine yazılı olursa “Tahfif-i Kıyasî”ye göre beş vecih caiz olmakla birlikte “Tahfif-i Resmî”ye göre dört vecihle okumak caizdir. Meselâ, من تلقائي²¹³ kelimesindeki hemze yâ desteği üzerine yazıldığından dolayı “Tahfif-i Kıyasî”ye göre okunan beş vecih dâhil olmak üzere toplam dokuz vecihle okunur. “Tahfif-i Resmî”ye göre dört vecih şunlardır: hemze yâ’ya dönüştürülüp ibdâl ile okunurken önceki elif kasr ile; ibdâl ile tavassut; ibdâl ile

²⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/91.

²⁰⁸ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 476; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 169, 180; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.162; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 522; İbnu'l-Bâziş, *el-Iknâ'*, c. I, s. 418.

²⁰⁹ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 432, 464; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 495, 518; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 169, 181; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s. 160, 161; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, ss. 339-341; Mekkî, *et-Tebşira*, s. 317; İbn Şurayh, *el-Kâfî*, s. 51; İbnu'l-Bâziş, *el-Iknâ'*, c. I, ss. 421-422.

²¹⁰ Bakara, 2/19.

²¹¹ En'âm, 6/94.

²¹² Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 474; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 522; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s. 162; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 340.

²¹³ Yûnus, 10/15.

tûl; hemze yâ'ya dönüştürülüp ibdâl ile okunurken kesra ravmla ve önceki elif kasr ile okunur.²¹⁴

Harekeli hemzenin önündeki sakin harf illet harfî olup vâv veya yâ ise, vâv veya yâ söz konusu olan kelimenin aslında varsa iki vecihle okumak caizdir. Meselâ, سِيء²¹⁵ kelimesinde hemzenin harekesi sakin harfin üzerine nakledilip hemze hazf edildikten sonra vakıf nedeniyle cezimle harekelendirilir. Diğer vecih ise, hemze önceki harfîn cinsinden ibdâl edilip o harfle idgâm yapılır. Hemze kesrali ise (سِيء²¹⁶ gibi), nakl; idgâm; nakl ile ravm; idgâm edilip ravm ile okunur. Hemze dammeli ise (سِء²¹⁷ gibi), önceki hükümde zikredilen dört vechin yanı sıra nakl ile işmâm ve idgâm ile işmâm vecihleriyle okunur.²¹⁸

Harekeli hemzenin önündeki sakin illet harfî vâv veya yâ olup söz konusu kelimenin aslında/kökünde olmayıp zâid ise, idgâm ile okunur. Hemze kesrali ise (سِء²¹⁹ gibi), idgâm ve idgâm ile ravm; hemze dammeli ise (سِء²²⁰ gibi) idgâm, idgâm ile ravm ve idgâm ile işmâm vecihleriyle okunur.²²¹

2.4. Hemze Konusunda Telif Edilen Kırâât Eserleri

Hamza ve Hişâm'ın hemze üzerine vakıf etme kurallarını izah etmek amacıyla, kırâât âlimleri bu konuya özel kitaplar telif etmişlerdir. Bu konu hakkında - çalıştığımız eserden önce ve sonra - telif edilen eserleri kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

Ahmed b. el-Huseyin b. Mahrân (ö.381/996), *Mezhebu Hamza fi'l-Hemzi fi'l-Vakf*.²²²

Ebu'l-Hasan b. Galbûn (ö.399/1014), *Kitabu'l-Vakfî li Hamzate ve Hişâm*.²²³

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö.437/1045), *Tahfifu'l-Hemzeti'l-Mutetarrife li Hamzate ve Hişâm*.²²⁴

²¹⁴ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 474; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 522; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s. 162; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 340.

²¹⁵ Hûd, 11/77.

²¹⁶ Bakara, 2/20.

²¹⁷ Âl-i İmrân, 3/174.

²¹⁸ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 432, 463, 476; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 523; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s. 159; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 342; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 169, 180; Mekkî, *et-Tebşıra*, s. 319.

²¹⁹ Bakara, 2/228.

²²⁰ En'âm, 6/19.

²²¹ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 432, 463, 476; en-Nuveyrî, *Şerhu't-Tayyibe*, c. I, s. 522; İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s. 161; Ebû 'Alî el-Mâlikî, *er-Ravda*, c. I, s. 321; el-Kabâkîbî, *İdâhu'r-Rumûz*, s. 169, 180; Mekkî, *et-Tebşıra*, s. 319.

²²² Bkz. Ebû Şâme, *İbrâzu'l-Me'ânî*, c. II, s. 5; el-Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî*, c. II, s. 494.

²²³ Bkz. İbn Galbûn, *et-Tezkira*, c. I, s.156; el-Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî*, c. II, s. 494.

²²⁴ Bkz. Mekkî, *er-Ri'âye*, s. 152; Mekkî, *el-Keşfu 'an Vucûhi'l-Kırâât*, c. I, s. 111.

- Ebû ‘Amr ed-Dânî (ö.444/1052), *İsmi bilinmeyen*.²²⁵
İbnu Cubâre el-Makdisî (ö.728/1327), *İsmi bilinmeyen*.²²⁶
İbrâhîm b. ‘Umer el-Ca‘berî (ö.732/1331), *Menzûmetu Ahkâmi’l-Hemze li Hişâm ve Hamza*.²²⁷
Muhammed b. Bashân (ö.743/1342), *Risâle fi Vakfî Hamza*.²²⁸
el-Hasan b. Kâsim el-Murâdî (ö.749/1348), *Şerhu Bâbi Vakfî Hamze ve Hişâm ale’l-Hemzi min Tarîkı ‘ş-Şâtıbiyye*.²²⁹
Muhammed b. Ahmed b. en-Neccâr (ö.871/1466), *el-İfhâm fi Şerhi Bâbi Vakfî Hamze ve Hişâm ale’l-Hemzi min Tarîkı ‘ş-Şâtıbiyye*.²³⁰
Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî (ö.923/1516), *el-Kenz fi Vakfî Hamze ve Hişâm ale’l-Hemz*.²³¹
Muhammed b. Ahmed el-Mutevellî (ö.1313/1895), *İthâfu’l-Enâm ve İs‘âfu’l-Efhâm fi Vakfî Hamzate ve Hişâm*.²³²
İbrâhîm Selâm el-Ahmedî (ö.1364/1944), *Fevâidu’l-Enâm fi Şerhi Bâbi Vakfî Hamzate ve Hişâm*.²³³

SONUÇ

Hemze Arapça lugal ve kıraât âlimleri tarafından müstakil bir harf olarak kabul edilmiştir. Hemzenin asıl telaffuzu Kays ve Temîm gibi bedevî kabilelerin tahkik üzerine telaffuz ettikleri belirgin ve vurgulu hemzedir. Ayrıca, Kureyş, Hüzeyl, Kinâne, Sakîf, Hevâzin, Mekke ve Medine halkları gibi medenî toplumlarda, hemze illet harflerinin seslerine kaydırılıp tahfifle (teshîl) okunmuştur. Nitekim tahfif (teshîl), hemze sesinin değiştirmesinin genel anlamını verip “İbdâl”, “Teshîl”, “Hazf”, “Beyne Beyne” ve “Nakl” terimlerinin anlamlarını kapsamaktadır.

Kıraât imamlarının hemzeye yaklaşımları, Arap dilinde olduğu üzere tahkik ve tahfifin farklılıkları nedeniyle, farklılık göstermektedir. İmam Hamza’nın Kur’ân-ı Kerîm’de hemzeli kelimeler üzerinde tahfifle durduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İmam Hişâm rivâyetine bağlı olan Hilvânî tarîki sadece kelimenin sonunda bulunan hemzeyi tahfifle okumuştur. Bunun yanı sıra şâz

²²⁵ Bkz. el-Ca‘berî, *Kenzu’l-Me‘ânî*, c. II, s. 494; İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 428.

²²⁶ Bkz. İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 428.

²²⁷ Bkz. el-Ca‘berî, *Kenzu’l-Me‘ânî*, c. II, s. 494.

²²⁸ Bkz. İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 428.

²²⁹ Bkz. el-Kastalânî, *Letâifu’l-İşârât*, c. III, s. 931.

²³⁰ Bkz. İbnu’l-Neccâr, *el-İfhâm fi Şerhi Bâbi Vakfî Hamzate ve Hişâm*, Medine-i Munevvere Kütüphanesi, Yazma Eseri, No: 20/223.

²³¹ Bkz. el-Kastalânî, *Letâifu’l-İşârât*, c. III, s. 931.

²³² Bkz. el-Mutevellî, *İthâfu’l-Enâm ve İs‘âfu’l-Efhâm fi Vakfî Hamzate ve Hişâm*, Câmi‘atu Ummi’l-Kurâ, Mekke, Yazma Eseri, No: 335.

²³³ Bkz. el-Ahmedî, İbrâhîm Selâm, *Fevâidu’l-Enâm fi Şerhi Bâbi Vakfî Hamzate ve Hişâm*, Câmi‘atu’l-Melik Su‘ûd, Riyad, Yazma Eseri, No: 3665/146.

kıraât sıfatını taşıyan Suleyman b. Mahrân el-A'meş kıraâti hemzeli kelimelerin üzerine vakıf ettiğinde İmam Hamza'ya muvafakat göstermiştir. İmam Hamza ve İmam Hişâm'ın hemzeli bir kelimenin üzerine vakıf ettiğinde hemzeyi, iki yöntemi de (mezhep) göz önünde bulundurarak tahfifle okumuşlardır. O iki tahfif yöntemi (mezhebi), "Kıyasî" ve "Resmî/Istılâhî" olmak üzere anlatılmıştır. "Tahfif-i Kıyasî", "Hatt-ı Kıyasî"ye uymak suretiyle; "Tahfif-i Resmî/Istılâhî" ise "Hatt-ı Istılâhî"ye uymak suretiyle hemzeyi teshille okumaktır.

" 'İlmu'r-Resmi'l-Masâhif", "Hatt-ı Istılâhî" ve "Hatt-ı Kıyâsî" şeklinde iki kısımda incelenmiştir. Hemze, kendine ait özel bir şekil olmayıp "Kursiyyu'l-Hemze" ile bilinen uygun illet harfi üzerine yazılmıştır. Ayrıca, hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren hemzeye işaret etmek suretiyle "Kursiyyu'l-Hemze"nin üzerine sarı nokta eklenmiştir. Hicrî ikinci asrın başlarında bu renk ve nokta karışıklığını gidermek üzere küçük 'ayn başı (◌) hemze işareti olarak ilk kez el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî tarafından kullanılmıştır. Hemzenin esasen "Hatt-ı Kıyâsî" kuralları kapsamında yazılması söz konusu olmakla birlikte, "Hatt-ı Istılâhî" çerçevesinde yazıldığıni söylemek de mümkündür.

KAYNAKÇA

- Bilmen, Ömer Nasûhi, **Büyük Tefsir Tarihi, Tabakâtu'l-Mufessirîn**, Bilmen Yayın., İstanbul, 1973.
- Ca'berî, İbrâhîm b. 'Umer, **Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî ve Vechi't-Tehânî**, (Thk. Ahmed el-Yezîdî), **F.D.İ.Y.**, Fas, 1419/1998.
- Dabbâ', 'Alî b. Muhammed, **Semîru't-Tâlibîn fî Rasmi'l-Kitâbi'l-Mubîn**, **K.D.İ.Y.**, Kuveyt, ts..
- Dânî, Ebu 'Amr 'Usman b. Sa'îd, **et-Teysîr fî'l-Kıraâti's-Seb'**, (Thk. Hatim Salih ed-Dâmin), Mektebetu's-Sahâbe, I. Baskı, Şarika, 1492/2008.
- , **et-Tahtîd fî'l-İtkâni ve't-Tecvîd**, (Thk. Gânim Kaddûri el-Hamd), Dâr 'Ammân, I. Baskı, 'Ammân, 1421/2000.
- , **el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif**, (Thk. Azzeh Hasan), Dâru'l-Fikr, II. Baskı, Şam, 1418/1997.
- , **el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Masâhifi Ehli'l-Emsâr**, (Thk. Nûra Fehd el-Humeyyid), ed-Dâru't-Tedmuriyye, I. Baskı, Riyad, 2010.
- , **Cami'u'l-Beyân**, (Thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1426/2005.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, **İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Arba'ete 'Aşer**, (Thk. Şabân Muhammed İsmâ'îl), 'Âlemu'l-Kutub, I. Baskı, Beyrut, 1987.
- Durmuş, İsmail, "**Hemze**" md., **D.İ.A.**, 1998, c. XVII, ss. 190-193.

Ebû 'Alî el-Mâlikî, el-Hasan b. Muhammed, **er-Ravda fi'l-Kıraâti'l-İhdâ Aşera**, (Thk. Nebil İsmail), İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi, doktora tezi, 1415.

Ebû Dâvûd, Suleyman b. Necâh, **Muhtesaru't-Tebyîn li Hicâi't-Tenzîl**, (Thk. Ahmed Şirbâl), kral Fehd Akademisi, I. Baskı, Medine-i Munevvere, 1421/2001.

Ebû Şâme, Abdurrahmân b. İsmail b. İbrâhîm, **İbrâzu'l-Me'ânî min Hirzi'l-Emânî**, (Thk. Mahmûd Cadû), Menşûrâtü'l-Cami'eti'l-İslamiyye, Medine-i Munevvere, 1413.

Enîs, İbrâhîm, **el-Asvâtu'l-Lugaviyye**, Mektebetu Nehdatı Mısır, Kahire, ts..

Esterâbâdî, Radiyyu'd-Dîn Muhammed b. el-Hasan, **Şerhu'ş-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib**, (Thk. M. Nûr el-Hasan, M. Muhyiddîn 'Abdulhamîd ve Muhammed er-Rafrâf), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1402/1982.

Ferâhidî, Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed, **Kitabu'l-Ayn**, (Thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmurâî), Silsiletü'l-Me'âcim ve'l-Fehâris, Bağdat, ts..

Gezgin, Ali Galip, "Kur'ân'ın Hattı - Resmu'l-Mushaf - ve Türklerin Kur'ân Hattına Katkıları" tebliği, Süleyman Demirel Üniversitesi, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, no: XX, bilimsel toplantılar serisi: 8, Isparta, 2007, 31 Mayıs-1 Haziran, s.620-630.

Huzelî, Ebu'l-Kâsim Y'usuf b. 'Alî, **el-Kâmil fi'l-Kıraâti'l-Aşr ve'l-Erbe'in az-Zâide 'Aleyhâ**, (Thk. Cemâl eş-Şâyib), Muessesetu Semâ li'n-Neşr, I. Baskı, Kahire, 1428/2007.

İbn Ebî Meryem, Nasr b. 'Alî eş-Şirâzî, **el-Mûdih fi Vucûhi'l-Kirâat ve 'İlelihâ**, (Thk. 'Umer el-Kubeysî), Mektebetu'l-Cemâ'eti'l-Hayriyye, I. Baskı, Mekke, 1414/1993.

İbn Ğalbûn, Ebu'l-Hasan Tâhir b. 'Abdil-Mun'im, **et-Tezkira fi'l-Kıraâti's-Semân**, (Thk. Eymen Suveyd), Menşûrâtü'l-Cemâ'eti'l-Hayriyye, I. Baskı, y.y., 1412/1991.

İbn Manzûr, Cemâlu'd-Dîn Muhammed el-İfrîkî el-Mısırî, **Lisânu'l-'Arab**, (Thk. 'Abdullâh el-Kebîr, Muhammed Hasaballah, Hâşim eş-Şâzili), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, ts.

İbn Şurayh, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Şurayh, **el-Kâfi fi'l-Kıraâti's-Seb'**, (Thk. Ahmed eş-Şâfi'î), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1421/2000.

İbnu'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. 'Ali, **el-İknâ' fi'l-Kıraâti's-Seb'**, (Thk. 'Abdulmecîd Kıtâmiş), Menşûrât Câmi'etu Ummi'l-Kura, I. Baskı, Mekke, 1403.

İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, **en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr**, (Thk. 'Ali Muhammed ed-Dabba'), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

İbnu'l-Kâsîh, Ebu'l-Kâsim 'Alî b. Osman, **Sirâcu'l-Kâri'i'l-Mubtedî ve Tizkâru'l-Kâri'i'l-Muntehî**, (Thk. 'Alî Muhammed ed-Dabbâ'), Matba'etu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, III. Baskı, Mısır, 1373/1954.

Kabâkîbî, Muhammed b. Halîl, **Îdâhu'r-Rumûz ve Miftâhu'l-Kunûz**, (Thk. Ahmed Hâlid Şukrî), Dâr 'Ammân, I. Baskı, 'Ammân, 1424/2003.

Kalânîsî, Ebu'l-İzz Muhammed b. Bindâr, **el-Kifâye'l-Kubrâ fi'l-Kiraât**, (Thk. Cemâlu'd-Dîn Muhammed Şeref), Dâru's-Sahâbe, I. Baskı, Tantâ, 2003.

Kastalânî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebî Bekr, **Letâifu'l-İşârât li Funûni'l-Kirâat**, (Thk. Merkezû ed-Dirâsâti'l-Kurâniyye), S.A.E.İ.B.Y., Medine-i Munevvere, 1434.

Mehdevî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr, **Şerhu'l-Hidâye**, (Thk. Hazim Sa'îd Hayder), Mektebetu'r-Ruşd, Rıyad, ts..

Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve**, (Thk. Ahmed Hasan Ferhât), Dâr 'Ammân, III. Baskı, 'Ammân, 1417/1996.

-----, **el-Keşfu 'an Vucûhi'l-Kirâati ve İlelihâ ve Hucecihâ**, (Thk. Muhyî'd-Dîn Ramadan), Mucemme'u'l-Luğati'l-Arabiyye Yayın., Şam, 1394/1974.

-----, **et-Tebşira fi'l-Kirâati's-Seb'**, (Thk. Muhammed Gavs en-Nedevî), ed-Dâru's-Selefiyye, II. Baskı, Bombay/Hindistân, 1402/1982.

Mesûl, 'Abdu'l-'Aliyy, **Mu'cemu Mustalehâti 'İlmi el-Kirâati'l-Kur'âniyye**, Dâru's-Selâm, I. Baskı, Kahire, 1428/2007.

Nu'aymî, Sa'îd, **ed-Dirâsâtu'l-Lehciyye ve's-Savtiyye 'inde İbni Cinnî**, Dâru'r-Raşîd li'n-Neşr, Bağdat, 1980.

Nu'aymî, Husam, **Asvâtu'l-'Arabiyye beyne't-Tehavvuli ve's-Sebât**, Menşûrât Cami'etu Bağdat, Bağdat, ts..

Nuveyrî, Ebu'l-Kâsim Muhammed b. Muhammed, **Şerhu't-Tayyibe**, (Thk. Mecdî Bâslûm), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1424/2003.

Se'rân, Mahmûd, **'İlmu'l-Luga**, Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Bayrut, ts..

Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanbar, **el-Kitâb**, (Thk. Abdu's-Selâm Hârûn), Mektebetu'l-Hâncî, III. Baskı, Kahire, 1408/1988.

Sibtu'l-Hayyât, Ebû Muhammed Abdullah b. 'Alî el-Hanbeli el-Bağdâdî, **el-İhtiyâr fi'l-Kirâati'l-'Aşr**, (Thk. 'Abdu'l-'Azîz b. Nâsır es-Sebr), Riyad, 1417.

-----, **el-Mebhec fi'l-Kirâati's-Semân**, (Thk. AbdulAzîz b. Nâsır es-Sebr), Câmî'etu'l-İmâm Muhammed b. Suud, Doktora Tezi.

Suyûtî, Celâlu'd-Dîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr, **el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân**, (Thk. Şu'ayb el-Ernâût), Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, I. Baskı, Şam, 1429/2008.

Şâhîn, 'Abdu's-Sabûr, **el-Kirâatu'l-Kur'âniyye fi Dav'i 'İlmi'l-Luga el-Hadîs**, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, ts..

Şu'le, Muhammed b. Ahmed el-Mûsillî, **Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî ve Veci't-Tehânî**, (Thk. Zekeriyâ 'Umeyrât), Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1422/2001.

Tarabîh, Edmâ, **Mu'cemu'l-Hemze**, Mektebetu Lubnan Nâşirûn, I. Baskı, Beyrut, 2000.

Yazma Eserler

Ahmedî, İbrâhîm Selam, **Fevâidu'l-Enâm fî Şerhi Bâbi Vakfi Hamzate ve Hişâm**, Câmi'etul'-Melik Su'ûd, Riyad, Yazma Eseri No: 3665/146.

İbnu'l-Fehhâm, 'Abdurrahmân b. 'Atîk b. Halef, **et-Tecrîd li Buğyeti'l-Murîd fî'l-Kıraâti's-Seb'**, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, el-Hizâne't-Teymûriyye, No: 304/1836.

İbnu'l-Neccâr, Muhammed b. Ahmed, **el-İfhâm fî Şerhi Bâbi Vakfi Hamzate ve Hişâm**, Medine-i Munevvere Kutuphanesi, Yazma Eseri No: 20/223.

Mutevellî, Muhammed b. Ahmed, **İthâfu'l-Enâm ve İs'âfu'l-Efhâm fî Vakfi Hamzate ve Hişâm**, Câmi'etu Ummi'l-Kura, Mekke, Yazma Eseri No: 335.

Sibtu'l-Hayyât, Ebu Muhammed 'Abdullâh b. 'Alî el-Hanbeli el-Bağdâdî, **el-Mebhec fî'l-Kıraâti's-Semân**, Riyad Üniversitesi kütüphanesi, Yazma Eseri, No: 2799.